

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Навчально-науковий інститут «Українська інженерно-педагогічна академія»
Кафедра Краєзнавчо-туристичної роботи, соціальних і гуманітарних наук
До захисту допущено кафедрою краєзнавчо-туристичної роботи, соціальних і гуманітарних наук протокол № 11 від 12.06.2026 р.

В.о. завідувача кафедри Ірина ЩЕРБИНА

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

Здобувачки першого бакалаврського рівня вищої освіти

**ЖИТТЄВИЙ УКЛАД ЛІКВІДАТОРІВ АВАРІЇ НА ЧАЕС:
ЗА СВІДЧЕННЯМ САМОВИДЦІВ**

Спеціальність 032 Історія та археологія
Освітня програма Краєзнавчо-туристична робота

Здобувачка Крістіна ВОЛК

Науковий керівник Олег ТАВШУНСЬКИЙ

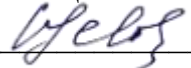
Харків - 2026

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Навчально-науковий інститут «Українська інженерно-педагогічна академія»
Кафедра краєзнавчо-туристичної роботи соціальних і гуманітарних наук

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

В.о. завідувача кафедри

Ірина ЩЕРБИНА

«13» лютого 2026 року

ЗАВДАННЯ НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ

Здобувачу першого бакалаврського рівня освіти

Крістині ВОЛК

Спеціальність 032 Історія та археологія

Освітня програма Краєзнавчо-туристична робота

1. Тема роботи: **ЖИТТЄВИЙ УКЛАД ЛІКВІДАТОРІВ АВАРІЇ НА
ЧАЕС: ЗА СВДЧЕННЯМ САМОВИДЦІВ**

керівник роботи Тавшунський Олег Михайлович, канд. іст. наук, доцент
затверджені наказом по Університету від «15» грудня 2025 року № 4801-
5/4400

2. Строк подання здобувачем роботи: «29» травня 2026 року.

3. Вихідні дані до роботи:

Мета роботи – комплексна реконструкція життєвого укладу ліквідаторів аварії на ЧАЕС – організації їхнього побуту, праці, психологічного стану та стратегій виживання – на основі усних свідчень безпосередніх учасників ліквідаційних робіт.

Об'єкт дослідження – спільнота ліквідаторів аварії на Чорнобильській атомній електростанції 1986–1990 років як особлива соціальна група, що діяла в екстремальних умовах техногенної катастрофи.

Предмет дослідження – повсякденне життя ліквідаторів у зоні відчуження: умови проживання та харчування, організація праці, дозвілля, міжособистісні стосунки, психологічний стан, усвідомлення ризиків та стратегії адаптації до екстремальних умов.

4. Перелік питань, які потрібно розробити:

Вступ

Розділ 1. Теоретико-методологічні засади дослідження життєвого укладу ліквідаторів аварії на ЧАЕС

Розділ 2. Організаційні засади ліквідаційних робіт та формування спільноти ліквідаторів

Розділ 3. Повсякденне життя ліквідаторів: реконструкція за свідченнями очевидців

Висновки

Список використаних джерел та літератури

5. План роботи

№ з/п	Назва етапів роботи	Термін виконання	Позначки керівника
1	Вступ	02.03.2026	
2	Розділ 1. Теоретико-методологічні засади дослідження життєвого укладу ліквідаторів аварії на ЧАЕС	23.03.2026	
3	Розділ 2. Організаційні засади ліквідаційних робіт та формування спільноти ліквідаторів	13.04.2026	
4	Розділ 3. Повсякденне життя ліквідаторів: реконструкція за свідченнями очевидців	04.05.2026	
5	Висновки	20.05.2026	
6	Список використаних джерел та літератури	22.05.2026	
7	Оформлення кваліфікаційної роботи	27.05.2026	

6. Дата видачі завдання: «16» лютого 2026 року

Здобувач вищої освіти

Крістіна ВОЛК

Керівник роботи

Олег ТАВШУНСЬКИЙ

АНОТАЦІЯ

Волк К. Життєвий уклад ліквідаторів аварії на ЧАЕС: за свідченням самовидців (бакалаврська робота). – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2026. – 67 с. (рукопис).

Дипломна робота присвячена реконструкції повсякденного життя ліквідаторів наслідків аварії на Чорнобильській АЕС на основі свідчень очевидців. У дослідженні розглядаються соціальний склад контингенту ліквідаторів, організаційні межі проведення ліквідаційних робіт, матеріальні умови, повсякденна рутина, психологічний стан та адаптаційні стратегії, які використовували учасники під час перебування в зоні відчуження. Спираючись переважно на методологію усної історії у поєднанні з мікроісторичним та соціально-антропологічним підходами, дослідження виявляє глибокий розрив між офіційною документацією та реальним життям ліквідаторів.

Ключові результати демонструють, що систематичне приховування інформації, фальсифікація дозиметричних даних та хронічний психологічний стрес сформували особливу повсякденну культуру, для якої були характерні колективна солідарність, чорний гумор та ритуалізовані механізми подолання стресу. У роботі також розглядаються труднощі реінтеграції після повернення та постійне напруження між героїчними та жертвовими наративами ідентичності в спільноті ліквідаторів. Це дослідження робить внесок у заповнення значної прогалини в українській гуманітарній науці щодо людського виміру Чорнобильської катастрофи.

Ключові слова: адаптаційні стратегії, Чорнобильська катастрофа, колективна пам'ять, зона відчуження, свідчення очевидців, ліквідатори, мікроісторія, усна історія, посттравматичний стрес, психологічна адаптація, радіаційний ризик, соціальна ідентичність, радянська інформаційна політика, Україна.

ANNOTATION

Volk K. The lifestyle of Chernobyl liquidators: based on eyewitness accounts (Bachelor's Thesis). – Kharkiv: V. N. Karazin Kharkiv National University, 2026. – 67 p. (manuscript).

This diploma thesis reconstructs the everyday life of Chernobyl Nuclear Power Plant liquidators based on eyewitness testimonies. The study examines the social composition of the liquidator contingent, the organizational framework of liquidation works, material conditions, daily routines, psychological states, and adaptive strategies employed by participants during their time in the exclusion zone. Drawing primarily on oral history methodology combined with microhistorical and social-anthropological approaches, the research reveals a profound gap between official documentation and the lived reality of liquidators. Key findings demonstrate that systematic information concealment, falsified dosimetry records, and chronic psychological stress shaped a distinctive everyday culture characterized by collective solidarity, gallows humor, and ritualized coping mechanisms. The study further addresses post-return reintegration difficulties and the enduring tension between heroic and victimhood identity narratives within the liquidator community. The research contributes to filling a significant gap in Ukrainian humanitarian scholarship regarding the human dimension of the Chernobyl catastrophe.

Keywords: adaptive strategies, Chernobyl disaster, collective memory, exclusion zone, eyewitness testimonies, liquidators, microhistory, oral history, post-traumatic stress, psychological adaptation, radiation risk, social identity, Soviet information policy, Ukraine

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЖИТТЄВОГО УКЛАДУ ЛІКВІДАТОРІВ АВАРІЇ НА ЧАЕС	7
1.1. Історіографія проблеми та стан наукової розробленості теми	7
1.2. Джерельна база дослідження: усні свідчення як історичне джерело	13
1.3. Методологічні підходи до вивчення повсякденності в екстремальних умовах	21
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ ЛІКВІДАЦІЙНИХ РОБІТ ТА ФОРМУВАННЯ СПІЛЬНОТИ ЛІКВІДАТОРІВ	31
2.1. Мобілізація та комплектування контингенту ліквідаторів: соціальний портрет учасників	31
2.2. Організація праці та розподіл обов'язків на об'єкті ліквідації	38
2.3. Система матеріального забезпечення та побутові умови проживання .	41
РОЗДІЛ 3. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ЛІКВІДАТОРІВ: РЕКОНСТРУКЦІЯ ЗА СВІДЧЕННЯМИ ОЧЕВИДЦІВ	45
3.1. Розпорядок дня, харчування та дозвілля в умовах зони відчуження	45
3.2. Психологічний стан, міжособистісні стосунки та морально-етичні аспекти перебування в зоні	48
3.3. Усвідомлення ризиків, ставлення до інформації та стратегії адаптації	51
ВИСНОВКИ	57
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	60

ВСТУП

Чорнобильська катастрофа 26 квітня 1986 року залишається однією з найбільших техногенних трагедій в історії людства, наслідки якої не втрачають своєї гостроти й понині. Попри те, що з моменту аварії минуло вже майже чотири десятиліття, суспільний та науковий інтерес до цієї події не лише не зменшується, а навпаки – набуває нових вимірів. Особливої актуальності в останні роки набуває вивчення людського виміру катастрофи, а саме – долі тих, хто безпосередньо брав участь у ліквідації її наслідків. Ліквідатори аварії на ЧАЕС – це особлива соціальна група людей, які опинилися на межі між державним обов'язком і особистою жертвою, між героїзмом і трагедією, між замовчуванням і правдою.

Актуальність дослідження зумовлена кількома взаємопов'язаними чинниками. По-перше, стрімке скорочення чисельності живих свідків тих подій диктує нагальну необхідність фіксації та наукового опрацювання їхніх спогадів, поки це ще можливо. По-друге, в умовах сучасної російсько-української війни, що породила нову хвилю травматичного досвіду, осмислення попередніх моделей адаптації людини в екстремальних умовах набуває особливого прикладного значення. По-третє, в українській гуманітаристиці досі відсутні комплексні дослідження повсякденного життя ліквідаторів, засновані насамперед на усних свідченнях самих учасників подій, а не лише на офіційних документах чи статистиці.

Стан наукової розробленості теми характеризується певною нерівномірністю. Медичні та радіологічні аспекти чорнобильської катастрофи вивчені значно ґрунтовніше, ніж соціально-антропологічні. Серед українських дослідників слід відзначити внесок С. О. Генік-Березовської, яка досліджувала наслідки катастрофи для здоров'я родин ліквідаторів. Питання соціального захисту постраждалих знаходять відображення у правничих та соціологічних розвідках. Водночас усноісторичний підхід до вивчення цієї проблематики в Україні залишається малорозвиненим. Матеріали

Національного музею «Чорнобиль» у Києві, публікації Суспільного мовлення, Радіо Свобода та регіональних медіа містять цінні свідчення ліквідаторів, які, однак, здебільшого не отримали належного наукового аналізу. Зарубіжна історіографія, насамперед американська та британська, в особі таких дослідників як Адріана Петрина («Life Exposed», 2002) та Кейт Браун («Manual for Survival», 2019), приділяла значно більше уваги антропологічному та усноісторичному вивченню чорнобильської спадщини.

Метою дослідження є комплексна реконструкція життєвого укладу ліквідаторів аварії на ЧАЕС – організації їхнього побуту, праці, психологічного стану та стратегій виживання – на основі усних свідчень безпосередніх учасників ліквідаційних робіт.

Об'єктом дослідження є спільнота ліквідаторів аварії на Чорнобильській атомній електростанції 1986–1990 років як особлива соціальна група, що діяла в екстремальних умовах техногенної катастрофи.

Предметом дослідження є повсякденне життя ліквідаторів у зоні відчуження: умови проживання та харчування, організація праці, дозволя, міжособистісні стосунки, психологічний стан, усвідомлення ризиків та стратегії адаптації до екстремальних умов.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких завдань:

1. розглянути стан наукової розробленості теми та охарактеризувати джерельну базу дослідження;
2. обґрунтувати методологічні підходи до вивчення повсякденності в екстремальних умовах;
3. проаналізувати соціальний склад контингенту ліквідаторів та механізми їхньої мобілізації;
4. реконструювати організацію праці, систему матеріального забезпечення та побутові умови в зоні;
5. дослідити психологічні та морально-етичні виміри перебування в зоні відчуження;

6. виявити особливості ставлення ліквідаторів до інформації про небезпеку та їхні стратегії адаптації.

Практична значущість дослідження визначається можливістю використання його результатів у навчальному процесі, при підготовці музейних експозицій, а також у роботі з травматичною пам'яттю та соціальною реабілітацією ветеранів надзвичайних ситуацій.

Методи дослідження. У роботі застосовано комплекс методів: усноісторичний метод (аналіз записаних інтерв'ю та спогадів), метод критичного аналізу джерел, порівняльно-історичний метод, метод соціальної антропології та мікроісторії, а також контент-аналіз медійних публікацій зі свідченнями ліквідаторів.

Структура роботи. Дипломна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЖИТТЄВОГО УКЛАДУ ЛІКВІДАТОРІВ АВАРІЇ НА ЧАЕС

1.1. Історіографія проблеми та стан наукової розробленості теми

Наукове осмислення чорнобильської катастрофи як соціального, гуманітарного та антропологічного феномену пройшло кілька виразних етапів, кожен із яких характеризувався домінуванням певної дисциплінарної оптики та специфічним ставленням до фігури ліквідатора як центрального суб'єкта події. Перший етап, що охоплює кінець 1980-х – першу половину 1990-х років, позначений переважно природничо-науковим і медичним підходом до вивчення наслідків катастрофи. У цей час дослідницьку увагу зосереджувала проблематика радіаційного ураження організму, онкологічних ризиків, генетичних мутацій та демографічних наслідків опромінення. Питання психологічного стану, побутового устрою та повсякденного досвіду людей, які безпосередньо брали участь у ліквідації аварії, залишалися на периферії наукового інтересу і здебільшого потрапляли до поля зору публіцистів, а не академічних дослідників.

Суттєвий зсув відбувся у другій половині 1990-х років, коли в українській та світовій гуманітаристиці почали з'являтися перші соціологічні та соціально-психологічні дослідження, орієнтовані на вивчення ліквідаторів як окремої соціальної групи. Важливим кроком у цьому напрямку стала кандидатська дисертація Т. М. Кузьменко, у якій було здійснено спробу комплексного соціологічного аналізу особливостей життєвих орієнтацій учасників ліквідації аварії на ЧАЕС [21]. Авторка з'ясувала, що перебування в зоні радіаційного забруднення справило глибокий і тривалий вплив на ціннісну систему та поведінкові моделі ліквідаторів, деформувавши їхнє уявлення про власне здоров'я, соціальні перспективи та можливості

самореалізації. Це дослідження заклало підвалини для подальших розвідок у царині соціальної психології та соціології постчорнобильської групи.

Паралельно розвивалася медико-соціальна гілка досліджень, представлена роботами, присвяченими здоров'ю родин ліквідаторів. Зокрема, С. О. Генік-Березовська дослідила стан репродуктивної функції у жінок із сімей ліквідаторів аварії на ЧАЕС, виявивши статистично значущі відхилення, що свідчать про генераційну передачу наслідків радіаційного впливу [11]. Ці дані важливі не лише в суто медичному контексті, але й у соціально-антропологічному, оскільки розкривають механізми відтворення травми та її трансформацію з індивідуального в колективний досвід.

У 2000-х роках відбулося поступове розширення тематичного горизонту досліджень: поряд із медичними та правовими аспектами соціального захисту ліквідаторів, які залишалися в центрі уваги через регулярні законодавчі колізії та судову практику [40; 41], почали з'являтися роботи, орієнтовані на вивчення психологічних та екзистенційних вимірів пережитого досвіду. С. Є. Луппо у своєму навчальному посібнику з психології екстремальних та кризових ситуацій системно виклав теоретичні засади розуміння людської поведінки в умовах надзвичайних обставин, що прямо стосується ситуації ліквідаторів [24]. Дослідниця І. М. Некрасова, аналізуючи підходи до діагностики способу життя людини, розробила концептуальний апарат, придатний для вивчення специфіки повсякденного укладу в нестандартних умовах існування [31].

Однак попри певний прогрес у розробці окремих аспектів теми, українська гуманітаристика досі не має комплексного дослідження, яке б цілісно реконструювало повсякденний уклад ліквідаторів на основі їхніх власних свідчень. Цей пробіл особливо помітний на тлі зарубіжного досвіду, де з середини 1990-х років активно розвивається антропологічний та усноісторичний підхід до вивчення чорнобильської спадщини. Важливим є те, що ці дослідження розглядають чорнобильський досвід насамперед крізь призму людських переживань та стратегій виживання, а не лише крізь

призму статистики та нормативно-правового регулювання. Нині в умовах стрімкого скорочення кількості живих свідків тих подій проблема наукової фіксації та аналізу їхніх свідчень набуває особливої гостроти, що й обумовлює науковий інтерес та актуальність запропонованого дослідження. Слід також відзначити, що медійні матеріали останніх років – публікації Радіо Свобода [3; 5], репортажі Суспільного мовлення [15; 23; 39] та регіональних ЗМІ [26] – містять цінні свідчення ліквідаторів, які стали важливим доповненням до академічної бази. Проте ці матеріали, маючи значний документальний потенціал, здебільшого так і не отримали систематичного наукового аналізу, що ще раз підтверджує необхідність подальшої роботи у цьому напрямку.

Окремої уваги заслуговує питання про те, як змінювалася репрезентація теми ліквідаторів у суспільному просторі та в академічному дискурсі України протягом останніх 15 – 20 років. Якщо в перше десятиліття незалежності домінували або офіційно-героїчний, або медично-статистичний підходи до розгляду чорнобильської тематики, то з середини 2000-х років почав формуватися принципово інший запит – на живе людське свідчення, на суб'єктивний досвід, на «голос знизу». Цей зсув відбувався паралельно із загальносвітовими тенденціями в гуманітарних науках, де «антропологічний поворот» і «меморіальний бум» суттєво змінили уявлення про те, які джерела та які підходи є релевантними для вивчення травматичного минулого. Зростання популярності усної історії як наукової практики в Україні, що особливо інтенсифікувалося після Революції гідності 2014 року та в умовах повномасштабної війни, що розпочалася 2022 року, відіграло важливу роль у підвищенні інтересу до свідчень ліквідаторів як до незамінного документального ресурсу [6].

Важливим чинником, що визначив новий виток уваги до теми ліквідаторів, стала поява у 2019 році американського міні-серіалу «Чорнобиль» виробництва НВО. Ця кінематографічна робота, попри численні художні вільності та певні фактичні неточності, спричинила

справжній вибух масового інтересу до теми і водночас спровокувала жваву наукову та публічну дискусію в Україні про те, наскільки адекватно відображений досвід реальних учасників подій. Самі ліквідатори, яких журналісти почали активно опитувати після виходу серіалу, нерідко висловлювали суперечливі оцінки: одні хвалили картину за увагу до людського виміру трагедії, інші вказували на серйозні неточності та спотворення. Показово, що деякі ліквідатори в цих інтерв'ю констатували: «усієї правди про Чорнобиль ми ніколи не дізнаємося» – і ця фраза стала промовистим свідченням того, наскільки глибокою залишається інформаційна прірва між пережитим досвідом і його публічними репрезентаціями [3]. Медійна хвиля, породжена серіалом, мала неоднозначні наслідки для наукового вивчення теми: з одного боку, вона суттєво розширила суспільний запит на дослідження, з іншого – ризикувала підмінити академічний аналіз популярними кліше та спрощеними наративами.

Паралельно з медійним сплеском інтересу в Україні активізувалася і музейно-меморіальна діяльність, пов'язана із збереженням та популяризацією чорнобильської спадщини. Національний музей «Чорнобиль» у Києві, заснований ще 1992 року, набув нового значення в контексті зростаючого суспільного запиту на осмислення катастрофи. Музей накопичив унікальні фонди: документи, особисті речі ліквідаторів, технічне обладнання, фотографії та відеоматеріали, а також записані свідчення учасників подій [37]. Робота музею набула особливої актуальності в умовах, коли жива пам'ять про ті події стрімко зникає: кількість ліквідаторів, здатних давати розгорнуті свідчення, з кожним роком скорочується, що надає кожному новому записаному інтерв'ю виняткову документальну цінність [28; 29; 30]. Поряд із музеєм в Україні функціонують регіональні осередки збереження чорнобильської пам'яті – місцеві ради, громадські організації ветеранів-ліквідаторів, районні адміністрації – які ведуть власні списки учасників та фіксують їхні свідчення на місцевому рівні [46].

Не менш значущим для розуміння стану наукової розробленості теми є питання про те, в яких дисциплінарних контекстах тема ліквідаторів отримувала найбільш систематичне наукове опрацювання. Медицина та епідеміологія, як уже зазначалося, залишаються дисциплінами, в яких вивчення наслідків Чорнобиля для здоров'я людини досягло найвищого рівня деталізації. Інститут проблем безпеки атомних електростанцій, що продовжує публікувати наукові статті з технічних та медичних аспектів чорнобильської тематики, є прикладом того, як академічні установи підтримують дослідницький інтерес до теми, що вже стала «далекою» в хронологічному вимірі, але залишається вкрай актуальною у вимірі людських наслідків [27]. Поряд із медичними дослідженнями активно розвивається правова наука, що вивчає нормативно-правові механізми захисту прав ліквідаторів: праці таких дослідників, як А. Єзеров, що аналізують судову практику щодо соціальних прав ліквідаторів, показують, що правова проблематика чорнобильської теми залишається надзвичайно живою і породжує нові дослідницькі питання [16].

Соціологічний вимір теми, попри поодинокі значущі дослідження, залишається системно недостатньо розвиненим в Україні. Це особливо помітно, якщо зіставити його з тим рівнем уваги, який у провідних міжнародних соціологічних та антропологічних журналах приділяється вивченню «чорнобильського суспільства» – спільноти людей, доля яких була радикально змінена катастрофою. Тема ліквідаторів практично відсутня у провідних вітчизняних соціологічних часописах, що є показником певної маргіналізації людського виміру Чорнобиля у вітчизняній науці на тлі домінування технічних і правових підходів. Втім, останніми роками окремі соціологічні та психологічні дослідження все ж привертають увагу до питань ідентичності, стратегій виживання та способу життя ліквідаторів – і робота Некрасової І. М. з діагностики способу життя людини є прикладом того, як загальнотеоретичні соціально-психологічні концепції можуть бути

застосовані до аналізу специфічних соціальних груп у нестандартних умовах [31].

Звертаючись до питання регіональної нерівномірності наукового вивчення теми, слід зазначити, що більшість українських досліджень зосереджена на матеріалі центральних та північних областей України – Київської, Житомирської, Чернігівської – де вплив аварії був найвідчутнішим. Водночас досвід ліквідаторів із південних, східних та західних регіонів, до яких також значно доторкнулась мобілізація, залишається значно менш вивченим. Матеріали таких видань, як «ВолиньNews», «Суспільне Черкаси», «Суспільне Львів», свідчать про те, що регіональна преса нерідко фіксує унікальні свідчення, які не потрапляють у поле зору центральних видань і академічних дослідників [26; 39; 23]. Регіональний вимір дослідження чорнобильської пам'яті є, таким чином, одним із перспективних напрямків подальшої наукової роботи.

Варто також звернути увагу на те, як тема ліквідаторів вписується в ширший контекст вивчення «постсоціалістичної травми» та трансформаційного досвіду в Україні. Загальний перехідний контекст 1990-х – 2000-х років, у якому опинилися ліквідатори після повернення із зони, суттєво вплинув на характер їхнього соціального досвіду: розпад СРСР, що відбувся через 5 років після аварії, радикально змінив нормативно-правову базу соціального захисту, систему медичного обслуговування та загальний соціальний клімат. Людина, яка йшла в зону в 1986 або 1987 році як радянський громадянин, з усіма відповідними очікуваннями щодо гарантій держави, у 1990-х роках виявлялася громадянином зовсім іншої держави, що не завжди успадковувала не тільки зобов'язання, але й адміністративну здатність ці зобов'язання виконувати. Ця трансформаційна розгубленість накладалась на вже наявний чорнобильський травматичний досвід, ускладнюючи психологічну та соціальну реінтеграцію ліквідаторів у нову суспільну реальність [15].

Окремим питанням є стан збереження та наукового опрацювання архівних документів, пов'язаних із ліквідацією аварії. Значна частина відповідної документації радянського часу тривалий час залишалась засекреченою, і її поступове розсекречення відкривало нові можливості для дослідників. Водночас документи, пов'язані безпосередньо з обліком доз опромінення ліквідаторів, до сьогодні мають суперечливий статус: частина з них була свідомо знищена або сфальсифікована ще в радянський час, інша частина зберігається у відомчих архівах з обмеженим доступом. Ця архівна лакуна є суттєвим обмеженням для будь-якого дослідника, який намагається реконструювати реальну картину радіаційного навантаження на ліквідаторів на основі документальних джерел, і саме вона посилює дослідницьку цінність усних свідчень як альтернативного джерела інформації [7].

Таким чином, історіографія проблеми свідчить про поступове, хоча й нерівномірне зростання наукового інтересу до людського виміру Чорнобильської катастрофи. Медичний та правовий аспекти досліджені відносно докладно, тоді як соціально-антропологічний та усноісторичний виміри залишаються недостатньо розробленими. Подолання цього дисбалансу є нагальним завданням сучасної української гуманітаристики, і цю прогалину покликана заповнити пропонована дипломна робота.

1.2. Джерельна база дослідження: усні свідчення як історичне джерело

Джерельна база дослідження відзначається внутрішньою неоднорідністю і включає кілька категорій матеріалів, принципово різних за своїм характером, походженням та інформаційним потенціалом. Центральне місце в ній посідають усні свідчення безпосередніх учасників подій – ліквідаторів аварії на ЧАЕС, зібрані в різний час та в різних форматах. Саме ця категорія джерел є методологічно визначальною для дослідження і потребує найретельнішого критичного розгляду.

Усна історія як науковий метод і як самостійна субдисципліна утвердилась у другій половині ХХ століття, спираючись на переконання в тому, що свідчення очевидців містять унікальну інформацію, недоступну або принципово неповно відображену в письмових джерелах. Стосовно теми ліквідаторів ЧАЕС це положення набуває особливої ваги, оскільки значна частина документації, що стосувалася реальних доз опромінення, умов праці та соціально-психологічного клімату в зоні, або навмисно фальсифікувалася, або була засекречена, або взагалі не велася. Свідчення самих учасників у цьому контексті стають не просто доповненням до документальної бази – вони є єдиним достовірним джерелом для реконструкції цілого пласту пережитого досвіду. Це підтверджується, зокрема, висловлюванням ліквідатора Андрія Мізька, який констатував, що СРСР систематично замовчував інформацію про масштаби катастрофи [2], а ліквідатор Адам Свинчук наголошував, що все трималось у суворому секреті, і учасники подій навіть самі не розуміли масштабів того, з чим зіткнулися [23].

Серед основних корпусів усних свідчень, залучених до дослідження, виокремлюються кілька ключових масивів. По-перше, це матеріали Національного музею «Чорнобиль» у Києві, який є одним із найважливіших центрів збереження чорнобильської пам'яті в Україні та зберігає унікальні архівні матеріали, зокрема усні інтерв'ю з ліквідаторами [37]. База даних учасників ліквідації аварії на ЧАЕС, сформована цим музеєм, є цінним інструментом для ідентифікації та пошуку потенційних свідків [7]. По-друге, це записані інтерв'ю та опубліковані спогади, доступні через медійні платформи: публікації Суспільного мовлення, що містять детальні розповіді про досвід перебування в зоні [39], матеріали ВолиньNews із спогадами ліквідаторів про побачені ними картини покинутих будинків і могильників техніки [26], а також матеріали регіональних сайтів місцевих рад, де зібрано свідчення очевидців [35]. По-третє, це записи, зафіксовані безпосередньо в ході польових досліджень у рамках дипломної роботи у формі структурованих та напівструктурованих інтерв'ю.

Критичний підхід до усних свідчень як джерела передбачає усвідомлення їхніх специфічних обмежень поряд із незаперечними перевагами. Пам'ять людини є конструктивним, а не лише репродуктивним процесом: із плином часу спогади реструктуруються під впливом нового досвіду, суспільних наративів та пережитих емоцій. Особливо це характерно для травматичних спогадів, якими є свідчення більшості ліквідаторів. Водночас ця «вбудованість» пам'яті в особистий та колективний контекст не знецінює усні джерела – вона просто вимагає від дослідника іншого аналітичного підходу, орієнтованого не лише на реконструкцію «об'єктивних» фактів, але й на розуміння того, як свідки осмислюють і переживають пережите в ретроспективі.

Важливою складовою джерельної бази є також нормативно-правові документи, що регулюють статус ліквідаторів: Закон України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» від 28 лютого 1991 року [19], рішення Конституційного Суду України [41], судова практика Верховного Суду [40; 48]. Ці джерела, хоча й не містять безпосереднього опису повсякденного досвіду ліквідаторів, дозволяють реконструювати ту нормативну рамку, в якій держава визначала їхній соціальний статус і яка суттєво впливала на їхнє самосприйняття та стратегії виживання після повернення із зони.

Аналіз джерельної бази показує, що найцінніші для цього дослідження матеріали зосереджені саме в усній традиції та в публікаціях, що фіксують пряму мову свідків. Саме тому усні свідчення розглядаються як основне джерело, а решта документальних матеріалів виконує переважно контекстуалізуючу функцію – дозволяючи перевіряти, уточнювати та поглиблювати інтерпретацію інформації, отриманої від очевидців. Ця ієрархія джерел визначає і специфіку методологічного апарату дослідження, про що йдеться в наступному підрозділі.

Розглядаючи усні свідчення ліквідаторів у контексті ширшої теорії джерелознавства, варто зупинитися на питанні про те, що саме відрізняє цей

тип джерел від інших категорій матеріалів, задіяних у дослідженні. Письмові документи – офіційні звіти, накази, медичні картки, облікові відомості – фіксують насамперед формальну, нормативну сторону реальності: те, що мало відбуватися відповідно до встановлених процедур, що було дозволено або заборонено, що підлягало реєстрації в рамках адміністративної системи. Усне свідчення, навпаки, фіксує те, що відбувалося насправді – у зазорах між нормою і практикою, у просторі особистого переживання та суб'єктивного сприйняття, там, де офіційна документація або мовчить, або свідомо замовчує. Саме ця здатність усних свідчень заповнювати «білі плями» документальної спадщини робить їх незамінним інструментом для дослідника, що прагне реконструювати повсякденність ліквідаторів у всій її складності й суперечливості [5].

Слід детальніше зупинитися на питанні методологічного опрацювання усних свідчень як джерела. Теорія усної історії виробила розгорнуту систему критеріїв оцінки якості та достовірності усних нарацій, що суттєво відрізняється від традиційного джерелознавчого інструментарію, орієнтованого насамперед на письмові документи. Якщо у традиційному джерелознавстві питання автентичності документа вирішується через аналіз зовнішніх ознак і провенансу, то для усної нарації ключовим є питання про умови її виробництва: хто проводив інтерв'ю, які запитання ставилися, у якому контексті давалося свідчення, яким були стосунки між інтерв'юером та інформантом, чи мав свідок можливість говорити вільно або відчував зовнішній тиск. Усі ці фактори суттєво впливають на характер нарації і повинні враховуватися при інтерпретації отриманих матеріалів [3].

Стосовно свідчень ліквідаторів, що зберігаються в різних медійних та музейних архівах, особливо важливим є питання про контекст їхнього виробництва. Матеріали, записані журналістами для медійних публікацій, і матеріали, зафіксовані в рамках наукових усноісторичних проєктів, є принципово різними за своїм характером. Журналістське інтерв'ю підпорядковане логіці медійного продукту: відповіді редагуються,

скорочуються, виривається з контексту те, що «добре звучить» або відповідає заданій редакційній рамці. Науково зафіксоване інтерв'ю, навпаки, прагне до максимально повного і неспотвореного збереження нарації інформанта з усіма її паузами, відступами, суперечностями та невизначеностями. Саме тому матеріали Національного музею «Чорнобиль», де частина інтерв'ю записувалася в рамках більш-менш систематизованих документаційних зусиль, мають у потенціалі вищу наукову цінність порівняно з медійними публікаціями, хоча й останні є важливим джерелом за відсутності більш ретельно зафіксованих матеріалів [37].

Окремого розгляду потребує питання про репрезентативність корпусу наявних усних свідчень ліквідаторів. Жодне зібрання усних нарацій не є випадковою вибіркою з усього можливого масиву свідчень – воно завжди є результатом певного відбору, зумовленого як об'єктивними обставинами (наявністю або відсутністю відповідних документаційних ініціатив у певний час та в певному місці), так і суб'єктивними факторами (тим, хто і в якому контексті звертався за свідченнями, і хто погоджувався або відмовлявся давати інтерв'ю). Аналіз наявного корпусу матеріалів свідчить про кілька характерних репрезентативних перекосів. По-перше, серед задокументованих свідків помітно переважають ліквідатори, здатні та готові до публічної розповіді про свій досвід – тобто ті, хто у певному сенсі вже «переробив» свою травму і здатний говорити про неї з певної дистанції. Голоси тих, чий досвід виявився настільки травматичним або стигматизованим, що вони свідомо уникали будь-якого публічного вислову, в наявному корпусі матеріалів представлені значно слабше або відсутні взагалі. По-друге, серед задокументованих свідків зустрічаються переважно ліквідатори, які отримали офіційний статус і пов'язані з ним соціальні гарантії, тоді як категорія осіб, чия участь у ліквідаційних роботах або не була документально підтверджена, або підтверджена лише частково, залишається практично невидимою в наявній джерельній базі. По-третє, регіональний та соціальний розподіл задокументованих свідків є нерівномірним: міські мешканці та

особи з вищим рівнем освіти – а отже, і вищим рівнем мовної та наративної компетентності – представлені в корпусі матеріалів значно краще, ніж мешканці сільських районів або особи з обмеженим доступом до публічного простору [46].

Ця нерівномірність репрезентації жодним чином не знецінює наявний корпус свідчень, але вимагає від дослідника постійної критичної рефлексії щодо меж власних висновків: узагальнення, коректні стосовно задокументованих свідків, можуть не поширюватися на ті сегменти спільноти ліквідаторів, що залишилися за межами фіксації. Усвідомлення цих обмежень є не слабкістю, а ознакою методологічної зрілості дослідження.

Важливим аспектом аналізу джерельної бази є також питання про темпоральну природу усних свідчень, тобто про те, як час між подіями та їхньою нарацією впливає на характер свідчення. Більшість свідчень ліквідаторів, доступних сьогодні, записано через 20 – 35 і більше років після подій. За цей час пам'ять про пережите неминуче зазнала суттєвих трансформацій: окремі деталі стерлися або деформувалися, натомість інші набули підвищеної символічної навантаженості, пережитий досвід був переосмислений у світлі подальших подій – погіршення здоров'я, судових баталій за пільги, смерті колег, розпаду СРСР, появи художніх репрезентацій чорнобильської теми. Все це означає, що сучасні свідчення ліквідаторів є не простим «відтворенням» подій 1986 – 1990 років, а складним продуктом взаємодії живої пам'яті, колективних наративів і теперішнього контексту нарації. Проте і ця «вбудованість у теперішнє» є науково цінною: вона відображає те, як спільнота ліквідаторів осмислює та реконструює свій досвід сьогодні, що само по собі є важливим предметом дослідження, незалежно від питання про «об'єктивну» точність конкретних деталей [5].

Звертаючись до питання про класифікацію усних свідчень ліквідаторів, що складають джерельну базу цього дослідження, слід виокремити принаймні 4 основних типи нарацій, кожен із яких має свою специфіку і потребує специфічного аналітичного підходу. Перший тип – розгорнуті

біографічні інтерв'ю, де свідок розповідає про весь свій досвід, пов'язаний із Чорнобилем, від мобілізації до сучасного стану. Такі інтерв'ю дають найповнішу картину і дозволяють простежити, як досвід зони відчуження вписується в більший біографічний контекст. Другий тип – тематичні свідчення, зосереджені на конкретному аспекті досвіду: умовах праці, харчуванні, психологічному стані, стосунках із командуванням. Такі свідчення особливо цінні для реконструкції конкретних елементів повсякденності. Третій тип – «реактивні» свідчення, надані в контексті певної публічної події: річниці катастрофи, виходу серіалу, судового процесу щодо пільг. Такі свідчення мають виразний контекстуальний фільтр і вимагають особливої уваги до того, яка рамка нав'язана свідкові контекстом. Четвертий тип – неформальні спогади, зафіксовані в листах, щоденниках або коротких публікаціях у соціальних мережах, де відсутній «фільтр» журналістської або академічної рамки і свідок говорить від себе у максимально вільній формі [35].

Ще одним суттєвим виміром аналізу джерельної бази є питання про взаємодію між усними свідченнями та іншими типами джерел при формуванні загальної дослідницької картини. Методологічно найбільш плідним є підхід, що поєднує критичне зіставлення різних типів джерел, їхню взаємну перевірку та взаємне доповнення. Там, де офіційна документація повідомляє одне, а усні свідчення – інше, ця розбіжність стає самостійним предметом аналізу: вона може свідчити як про фальсифікацію документів, так і про деформації індивідуальної пам'яті, а нерідко – про те й інше водночас. Характерний приклад такого зіставлення стосується питання реальних доз опромінення, отриманих ліквідаторами: офіційні документи фіксують дози, що, як правило, не перевищували встановлених лімітів, тоді як усні свідчення систематично вказують на те, що показання дозиметрів заносилися до документів у заниженому вигляді, а реальна ситуація суттєво відрізнялася від задокументованої [2]. Ця суперечність між документальними та усними джерелами є не лише методологічною проблемою, але й важливим

фактичним висновком: вона свідчить про системний характер інформаційних маніпуляцій у ході ліквідаційних робіт і є важливим елементом у загальній картині чорнобильської повсякденності.

Слід також торкнутися питання про цифрові та мультимедійні джерела, що стали важливою складовою документаційного ландшафту чорнобильської теми в останні роки. Розвиток цифрових технологій та соціальних мереж суттєво змінив умови виробництва та поширення усних свідчень: тепер ліквідатори можуть самостійно публікувати свої спогади у відеоформаті на YouTube, у текстовому форматі в соціальних мережах або на тематичних форумах, без посередництва журналістів або дослідників. Це породжує новий тип джерел – «самодокументовану пам'ять» – який має свої переваги (максимальна автентичність, відсутність редакційного фільтру) та обмеження (нерівномірна якість, відсутність систематизації, неможливість верифікації контексту нарації). Поряд із цим у цифровому середовищі сформувалися спеціалізовані ресурси, присвячені документації чорнобильської спадщини, – такі як база даних учасників ліквідації аварії Національного музею «Чорнобиль», доступна в онлайн-форматі [7], або ресурси, що систематизують публікації про ліквідаторів у медійному просторі [52]. Ці цифрові ресурси стають важливими навігаційними інструментами для дослідника, що працює з розпорошеним і різномірним масивом документаційних матеріалів.

Завершуючи аналіз джерельної бази, необхідно повернутися до принципового питання про етику роботи з усними свідченнями, яке, незважаючи на свою «методологічну» природу, має глибоко людський вимір. Ліквідатори, які надають свідчення дослідникам або журналістам, роблять це, розраховуючи на відповідальне та поважне ставлення до свого досвіду. Вони не є просто «носіями інформації», а живими людьми з власною гідністю, власними болями та власними уявленнями про те, як їхній досвід має бути представлений публіці. Дослідник, що працює з їхніми свідченнями, несе перед ними моральну відповідальність – за точність передачі змісту, за

дотримання конфіденційності там, де вона необхідна, за уникнення сенсаціоналізму та вульгаризації. Ця відповідальність тим більша, що багато ліквідаторів пережили і продовжують переживати досвід того, як їхній досвід використовувався в інтересах, далеких від поваги до власної особистості: для виправдання державної бездіяльності, для ідеологічної інструменталізації або просто для задоволення споживацького апетиту до видовищних трагедій. Академічне дослідження, що ставить собі за мету реконструювати правду про повсякденність ліквідаторів, зобов'язане принципово відрізнитися від цих практик і демонструвати стандарти поважного та відповідального поводження з живою людською пам'яттю [39; 42].

1.3. Методологічні підходи до вивчення повсякденності в екстремальних умовах

Методологічний фундамент дослідження формується на перетині кількох наукових традицій та підходів, кожен із яких робить специфічний внесок у розуміння повсякденного укладу ліквідаторів. Вибір методологічного інструментарію зумовлений самою природою об'єкта дослідження: йдеться про реконструкцію суб'єктивно пережитого досвіду людей, які опинилися в умовах тривалого екзистенційного ризику та вимушеної ізоляції від звичного соціального середовища. Жодна окрема дисциплінарна традиція не здатна в повній мірі охопити цю багатовимірну реальність, що й обумовлює міждисциплінарний характер методологічної бази.

Провідне місце в методологічному арсеналі дослідження посідає усна історія (oral history) як наукова практика. Усноісторичний метод передбачає систематичну роботу з усними нараціями – записаними інтерв'ю, спогадами, оповідями – як із повноправними історичними джерелами, що мають власну специфіку, яка вимагає особливих аналітичних підходів. Ключовими принципами усноісторичного аналізу є: увага до суб'єктивності нарації,

врахування контексту її виробництва, аналіз не лише змісту, але й форми, структури та риторичних стратегій свідчення. Для цього дослідження ці принципи є особливо важливими, оскільки свідчення ліквідаторів несуть у собі шари особистої та колективної пам'яті, оформлені в рамках різних наративних конвенцій – від офіційного героїчного дискурсу до приватної травматичної оповіді.

Другим ключовим підходом є мікроісторія (microhistory), яка, на відміну від макроісторичного погляду, зосереджується на детальному вивченні окремих людей, спільнот чи подій як вікна в ширші соціальні процеси та структури. Мікроісторичний підхід дозволяє відійти від абстрактних узагальнень і зосередитись на конкретних людських долях, ситуаціях та виборах, які і складають живу тканину повсякденного існування. У контексті цього дослідження мікроісторія дає можливість реконструювати не «типовий» день ліквідатора в статистичному сенсі, а багатоманітну мозаїку індивідуальних досвідів, у перетині яких вимальовуються загальні закономірності.

Третім методологічним компонентом є соціальна антропологія з її концептуальним апаратом для аналізу культури повсякденності. Поняття «уклад життя» або «спосіб життя», систематично розроблене в соціальних науках, передбачає увагу до сукупності стійких практик, ритуалів, норм та цінностей, що структурують повсякденне існування певної соціальної групи [31]. Стосовно ліквідаторів це означає дослідження не лише окремих аспектів їхнього перебування в зоні – харчування, режиму праці, дозвілля – але й тих неформальних соціальних механізмів, які перетворювали сукупність атомізованих індивідів на спільноту зі своїми нормами, ієрархіями та символічними системами.

Четвертим важливим підходом є психологія екстремальних ситуацій, теоретичні засади якої систематично викладені в роботі С. Є. Луппо [24]. Цей підхід забезпечує концептуальний інструментарій для розуміння специфіки поведінки людини в умовах хронічного ризику, дефіциту інформації та

ізоляції від звичного соціального середовища. Зокрема, поняття психологічних механізмів захисту, адаптивних стратегій, феноменів групової ідентичності та солідарності в екстремальних умовах дозволяють аналізувати не лише зовнішню поведінку ліквідаторів, але й глибинні психологічні процеси, що лежали в її основі.

На рівні конкретних методів дослідження поєднуються якісні та кількісні підходи, хоча провідну роль відіграють перші. Основним методом збору первинних даних є напівструктуроване інтерв'ю, яке поєднує наявність заздалегідь визначених тематичних блоків із гнучкістю, що дозволяє інтерв'юйованому розгортати наратив у власному темпі та відповідно до власних пріоритетів. Це особливо важливо при роботі з літніми людьми, для яких розповідь про пережите є не просто відповіддю на запитання дослідника, а й актом особистого осмислення власної біографії. Метод контент-аналізу застосовується для систематичного опрацювання масиву вже наявних публікацій зі свідченнями ліквідаторів – матеріалів Суспільного мовлення [39], Радіо Свобода [3; 5], регіональних медіа [26; 35] – дозволяючи виявляти типові теми, наративні патерни та ключові концепти, що структурують колективну пам'ять ліквідаторів.

Важливою складовою методологічного підходу є рефлексивність дослідника, усвідомлення ним власної позиції щодо досліджуваного матеріалу. Дослідження пам'яті учасників трагічних подій неминуче несе в собі етичний вимір: питання конфіденційності, поваги до пережитого болю та відповідальності за інтерпретацію чужого досвіду постають тут з особливою гостротою. Дослідник зобов'язаний не лише дотримуватись стандартних вимог академічної доброчесності, але й виявляти чутливість до специфіки роботи з травматичними свідченнями, уникаючи як сентименталізації, так і надмірно дистанційованого «об'єктивізму».

Порівняльно-історичний метод застосовується в роботі для зіставлення досвіду ліквідаторів із різних регіонів України та для виявлення загальних закономірностей на тлі індивідуальної варіативності свідчень. Нарешті,

метод критичного аналізу джерел забезпечує верифікацію та перехресну перевірку інформації, отриманої з різних джерел, – усних свідчень, архівних документів, нормативно-правових актів та медійних публікацій. Цей метод дозволяє не лише оцінити достовірність окремих свідчень, але й виявити характерні розбіжності між офіційними і неофіційними версіями подій, що самі по собі є важливим аналітичним матеріалом. Саме ця розбіжність між задокументованою «нормою» і реально пережитим досвідом складає один із центральних дослідницьких лейтмотивів роботи – і є тим, що надає усним свідченням ліквідаторів непересічного наукового значення поряд із їхньою беззаперечною людською цінністю.

Розглядаючи методологічний потенціал кожного з названих підходів детальніше, варто зупинитися на тому, яким чином вони взаємодіють між собою у процесі конкретного дослідницького аналізу. Міждисциплінарність у гуманітарних науках нерідко залишається декларативною: дослідник проголошує її у вступі, а потім фактично повертається до логіки однієї домінуючої дисципліни. У випадку вивчення повсякденності ліквідаторів така редукція є особливо небезпечною, оскільки об'єкт дослідження принципово вимагає одночасного врахування кількох вимірів, що не зводяться один до одного. Психологічний стан людини в зоні не можна зрозуміти у відриві від організаційного контексту її праці; соціальні стосунки в підрозділі не можна аналізувати у відриві від матеріальних умов побуту; ставлення до ризику не можна інтерпретувати без урахування культурних норм і колективних наративів, що панували в радянському суспільстві кінця 1980-х років. Саме ця внутрішня взаємозалежність різних вимірів повсякденності робить міждисциплінарний підхід не просто бажаним, а методологічно необхідним [24].

Особливої уваги заслуговує питання про те, яким чином теорія повсякденності – як окремий напрям у межах соціальної та культурної антропології – може бути застосована до аналізу такого специфічного феномену, як існування людини в зоні техногенної катастрофи. Класичні

концепції повсякденності, розроблені в контексті дослідження «нормального» міського або сільського побуту, виходять із певних базових припущень про стабільність соціального середовища, передбачуваність часових структур та відносну безпеку фізичного простору. Усі ці припущення в умовах зони відчуження є проблематичними або повністю неактуальними. Тому застосування теорії повсякденності до чорнобильського матеріалу вимагає не просто механічного перенесення готових концептуальних схем, а їхньої критичної адаптації до специфіки досліджуваного феномену. Дослідник має ставити питання не лише «як виглядала повсякденність ліквідаторів», але й «що означає саме поняття повсякденності в умовах, де базові передумови звичайного побуту відсутні або радикально деформовані» [31].

У цьому контексті продуктивним є звернення до концепції «ненормальної нормальності» або «адаптованої повсякденності» – тобто тих механізмів, через які люди, опинившись у принципово ненормальних умовах, виробляють нові форми рутинізації і структурування часу та простору, що дозволяють підтримувати відчуття стабільності та передбачуваності там, де їх об'єктивно не існує. Свідчення ліквідаторів рясніють прикладами такої «адаптованої повсякденності»: жорсткий розпорядок дня, що структурував час у зоні; звичні ритуали прийому їжі, що відтворювали атмосферу нормального побуту; вечірній відпочинок з гітарою і картами, що символічно відокремлював «мирний» вечірній час від «небезпечного» робочого дня. Усі ці практики функціонували не лише як засоби задоволення конкретних побутових потреб, але й як потужні психологічні механізми підтримання відчуття нормальності та людської гідності в умовах, що системно загрожували і тому, і іншому [39].

Методологічно важливим є також питання про те, як у дослідженні операціоналізується поняття «уклад життя» – ключове для теми дипломної роботи. Некрасова І. М. у своєму аналізі підходів до діагностики способу життя людини виокремлює кілька ключових вимірів, що в сукупності

утворюють цілісну картину: матеріально-предметний вимір (умови проживання, харчування, матеріальне забезпечення), часовий вимір (розпорядок дня, ритм чергування праці та відпочинку, темпоральні горизонти планування), соціально-комунікативний вимір (характер міжособистісних стосунків, групова приналежність, соціальні ролі) та суб'єктивно-ціннісний вимір (уявлення про сенс власної діяльності, ціннісні пріоритети, стратегії пошуку смислу) [31]. Це аналітичне розрізнення є надзвичайно корисним для структурування дослідницького аналізу: воно дозволяє систематично охопити різні аспекти повсякденності ліквідаторів, не втрачаючи при цьому з поля зору їхньої внутрішньої взаємозалежності.

Застосування концептуального апарату психології екстремальних ситуацій до аналізу чорнобильського матеріалу дозволяє виявити ряд специфічних механізмів, характерних саме для ситуацій хронічної, а не гострої екстремальності. Більшість класичних досліджень психології людини в екстремальних умовах зосереджена на ситуаціях гострої кризи – землетрусах, бойових зіткненнях, терористичних актах – тобто на подіях, що мають чіткий початок і кінець і відзначаються інтенсивним, але відносно коротким стресовим навантаженням. Ситуація ліквідаторів ЧАЕС є принципово іншою: тижні і місяці роботи в умовах хронічної, невидимої та хронологічно невизначеної небезпеки породжують специфічний психологічний профіль, що суттєво відрізняється від профілю гострої кризи. Луппо С. Є. описує загальні закономірності психологічної адаптації до екстремальних умов, які дозволяють зрозуміти деякі характерні риси поведінки ліквідаторів – зокрема, феномен «психологічного оніміння» як захисну реакцію на тривале стресове навантаження [24]. Разом із тим специфіка чорнобильської ситуації вимагає застосування більш тонких аналітичних інструментів, ніж ті, що розроблені для гострих кризових ситуацій.

Окремим методологічним питанням є проблема взаємодії між індивідуальною та колективною пам'яттю при аналізі усних свідчень

ліквідаторів. Індивідуальні спогади про пережите не є ізольованими психічними утвореннями – вони формуються і трансформуються у постійній взаємодії з колективними наративами: тим, що «прийнято» говорити або мовчати про Чорнобиль у певному суспільному контексті, тим, яке «офіційне» визнання отримав досвід ліквідаторів на суспільному рівні, тим, які образи та сюжети домінують у культурних репрезентаціях катастрофи. Дослідник, що працює з усними свідченнями, неминуче зустрічається із цими шарами колективних наративів у мові конкретного інформанта: певні висловлювання, певні образи та риторичні конструкції відтворюються в різних свідченнях з такою регулярністю, що очевидно мають надіндивідуальне походження і є елементами спільної культурної мови, якою спільнота ліквідаторів описує свій досвід. Ідентифікація цих колективних наративних схем та аналіз їхньої взаємодії з індивідуальними особливостями конкретних свідчень є одним із найбільш тонких і інтелектуально цікавих завдань усної історичного аналізу [3].

Важливе місце в методологічному арсеналі дослідження посідає також аналіз мовних і наративних стратегій, якими ліквідатори послуговуються при описі свого досвіду. Те, як саме людина розповідає про пережите – які слова обирає, яку послідовність подій встановлює, де ставить акценти, чого уникає, де її голос тремтить або стає тихішим – є не менш інформативним, ніж буквальный зміст висловлювань. Наприклад, характерне для багатьох свідчень використання безособових конструкцій при описі ризикованих ситуацій («нас послали», «нам сказали», «так було треба») може відображати як реальне відчуття відсутності індивідуального вибору, так і психологічний захист через дистанціювання від особистої відповідальності за прийняті рішення, так і засвоєні культурні норми розповіді про колективний досвід. Подібний тонкий аналіз мовних стратегій вимагає від дослідника не лише джерелознавчої компетентності, але й певного рівня герменевтичної чутливості – здатності «читати між рядків» і вловлювати значення, що не завжди лежать на поверхні тексту [35].

Слід також розглянути питання про роль порівняльного методу в дослідженні, що виходить за межі простого зіставлення свідчень між собою. Порівняльно-історичний аналіз може бути застосований на кількох рівнях. На першому рівні – це порівняння свідчень ліквідаторів різних хвиль мобілізації, що дозволяє виявити, як умови праці та побуту змінювалися в динаміці з 1986 по 1990 рік. На другому рівні – порівняння свідчень ліквідаторів із різних регіонів України та різних соціальних категорій, що дозволяє виявити спільне й відмінне в досвіді різних груп учасників. На третьому рівні – порівняння повсякденного укладу ліквідаторів із досвідом інших груп, що перебували в умовах екстремальної мобілізації, – зокрема, військовослужбовців, що брали участь у локальних конфліктах, або ліквідаторів інших великих промислових аварій. Такий ширший порівняльний контекст дозволяє виявити, що в досвіді ліквідаторів ЧАЕС є унікальним і специфічно чорнобильським, а що є проявом більш загальних закономірностей людської поведінки в умовах мобілізованої екстремальності [13].

Необхідно також розглянути питання про те, яким чином дослідження повсякденності ліквідаторів може і має бути пов'язане з ширшим соціальним та політичним контекстом. Повсякденне життя ніколи не існує у вакуумі – воно завжди вписане в структури влади, ідеології та суспільних відносин, що задають його рамки та обмеження. У випадку ліквідаторів ця вписаність у структури влади є особливо видимою і наочною: кожен аспект їхнього повсякденного укладу – від розпорядку дня до якості харчування, від рівня інформованості про небезпеку до умов медичного обслуговування – визначався рішеннями, що приймалися на різних рівнях державної та відомчої ієрархії. Розуміння цих структурних детермінант є необхідною умовою для того, щоб не «психологізувати» надмірно індивідуальну поведінку ліквідаторів, не пояснювати виключно особистими якостями те, що насправді зумовлювалося системними факторами. Водночас надмірна зосередженість на структурних детермінантах ризикує позбавити аналіз того

суб'єктивного, людського виміру, що є найціннішим у перспективі усноісторичного дослідження [2].

Ця напруженість між структурним і суб'єктивним підходами є, зрештою, однією з продуктивних методологічних суперечностей, що живить дослідження. Вона відтворює більш загальну дискусію в соціальних науках між підходами, що надають пріоритет структурним факторам у поясненні соціальної поведінки, та підходами, що наголошують на людській суб'єктивності та здатності до дієвості в умовах структурних обмежень. Дослідження повсякденного укладу ліквідаторів дає можливість зробити конкретний аналітичний внесок у цю дискусію: воно може показати, яким чином конкретні люди в конкретних умовах долали або не долали структурні обмеження, якими стратегіями суб'єктивного опору, адаптації або підкорення вони послуговувалися, і яким чином ці індивідуальні стратегії склалися в колективні практики, що визначали характер спільноти ліквідаторів як цілого [21].

Нарешті, необхідно ще раз підкреслити, що вибір методологічного підходу в дослідженні повсякденності ліквідаторів не є лише технічним або академічним питанням – він несе в собі глибокий етичний вимір. Те, яким методологічним поглядом дослідник дивиться на свій матеріал, визначає, яку версію досвіду ліквідаторів він конструює у своєму тексті, чий голос він дає почути і чий залишає в тіні, які значення він вкладає в пережите цими людьми. Усноісторичний підхід із його акцентом на суб'єктивному досвіді та активному слуханні є, в цьому сенсі, не просто одним із можливих методів, а свідомим етичним вибором на користь того, щоб дати голос тим, кого значна частина офіційної документації та традиційної академічної практики перетворила на статистичні одиниці або правові категорії. Зробити ліквідаторів аварії на ЧАЕС суб'єктами власної історії, а не лише об'єктами медичних, правових або адміністративних процедур – ось той методологічний і водночас людський горизонт, до якого прагне це дослідження [42; 52].

РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ ЛІКВІДАЦІЙНИХ РОБІТ ТА ФОРМУВАННЯ СПІЛЬНОТИ ЛІКВІДАТОРІВ

2.1. Мобілізація та комплектування контингенту ліквідаторів: соціальний портрет учасників

Аварія на Чорнобильській атомній електростанції 26 квітня 1986 року поставила перед радянською державною машиною завдання безпрецедентного масштабу: в надзвичайно стислі терміни сформувати багатотисячний контингент людей, здатних працювати в умовах інтенсивного радіаційного забруднення. Процес мобілізації ліквідаторів не мав чітко розробленого плану на початковому етапі – організаційні рішення ухвалювалися в режимі реального часу, нерідко суперечили одне одному і демонстрували всі характерні ознаки управлінської імпровізації в умовах кризи. Розуміння того, як відбувалося комплектування контингенту, є необхідною передумовою для аналізу соціального складу ліквідаторів та специфіки їхнього подальшого досвіду в зоні відчуження [5].

Мобілізація здійснювалася за кількома паралельними каналами. Перший і найбільш масовий – призов через військові комісаріати резервістів запасу, що проходив у формі «навчальних зборів». Офіційна риторика свідомо применшувала реальний характер завдання: людей викликали повістками, часто не повідомляючи про справжнє місце призначення аж до моменту відправки. Другий канал – відрядження через підприємства та організації, яким спускалися рознарядки на направлення фахівців певних спеціальностей. Третій – добровільна явка, мотивована різними чинниками: від щирого патріотизму та відчуття громадянського обов'язку до прагматичного розрахунку на підвищені заробітні коефіцієнти та матеріальні пільги. Ліквідатор Андрій Мізько у своїх спогадах підкреслював, що держава систематично приховувала від мобілізованих реальний стан речей, і навіть

після прибуття в зону інформація про рівні радіаційного забруднення дозувалася вкрай скупко [2].

Хронологічно процес мобілізації охоплює 4 умовних хвилі. 1-а хвиля (квітень – травень 1986 року) включала переважно штатний персонал станції, пожежників та оперативно перекинуті спеціальні підрозділи, чисельністю близько 5 000 – 7 000 осіб. 2-а хвиля (літо – осінь 1986 року) була найбільшою за масштабом і включала десятки тисяч будівельників, шахтарів, військовослужбовців та спеціалістів різних галузей – загалом понад 200 000 осіб за 1986 рік. 3-я і 4-а хвилі (1987–1990 роки) поступово зменшувалися чисельно в міру стабілізації ситуації, але не припинялися – роботи з будівництва саркофага, дезактивації та моніторингу потребували постійного поповнення. Загальна кількість осіб, визнаних учасниками ліквідації аварії на ЧАЕС, за різними оцінками, становить від 600 000 до понад 800 000 осіб, хоча точні дані досі є предметом дискусій [13].

Таблиця 2.1

Розподіл ліквідаторів за категоріями залученості та хронологічними хвилями мобілізації

Хвиля мобілізації	Хронологічні межі	Основні категорії учасників	Орієнтовна чисельність
1-а хвиля	Квітень – травень 1986	Персонал ЧАЕС, пожежники, оперативні підрозділи ЦО	5 000 – 7 000 осіб
2-а хвиля	Червень – грудень 1986	Будівельники, шахтарі, військовослужбовці, технічні фахівці	Понад 200 000 осіб
3-я хвиля	1987 – 1988	Будівельники саркофага, дозиметристи, персонал охорони	150 000 – 180 000 осіб
4-а хвиля	1989 – 1990	Моніторингові групи, технічний персонал, медики	80 000 – 100 000 осіб

Соціальний портрет ліквідатора є надзвичайно різноманітним, хоча певні соціально-демографічні риси простежуються доволі виразно. За гендерним складом переважну більшість (близько 95 %) становили чоловіки: така структура визначалася специфікою радянської системи призову та трудової мобілізації, хоча жінки – медичні сестри, лаборанти, дозиметристи –

також були присутні в зоні. За віковою структурою найчисленнішою групою були особи у віці від 25 до 45 років – це люди, які вже мали необхідний трудовий досвід та кваліфікацію, але ще зберігали фізичну витривалість, необхідну для важкої роботи в екстремальних умовах. За освітнім рівнем та фахом контингент був у край строкатим: поряд із ядерними фізиками і інженерами-атомниками в зоні працювали шахтарі, водії, будівельники, металурги, а також велика кількість людей без вузькоспеціалізованої кваліфікації, яких залучали до некваліфікованих і напівкваліфікованих робіт [39].

Таблиця 2.2

Соціально-демографічний профіль учасників ліквідації аварії на ЧАЕС

Характеристика	Категорія	Орієнтовна частка, %
Стать	Чоловіки	94 – 96
Стать	Жінки	4 – 6
Вік на момент участі	До 25 років	12
Вік на момент участі	25 – 35 років	38
Вік на момент участі	35 – 45 років	31
Вік на момент участі	Понад 45 років	19
Характер залучення	Призовники-резервісти	45 – 50
Характер залучення	Відряджені від підприємств	35 – 40
Характер залучення	Добровольці	10 – 15

Регіональний розподіл ліквідаторів також заслуговує на окрему увагу. Географія мобілізації охоплювала фактично всі регіони тодішнього СРСР, однак найбільша частка – близько 35 – 40 % – припадала на УРСР, передусім на Київську, Черкаську, Харківську та Дніпропетровську області. Це пояснюється як географічною близькістю до місця аварії, так і тим, що саме в Україні концентрувалися великі промислові підприємства, від яких формувалися відрядні бригади [12]. Серед ліквідаторів були представники різних національностей та соціальних прошарків, що підкреслює загальносоюзний масштаб мобілізації; зокрема, дослідники зафіксували навіть унікальні випадки участі громадян, не типових для радянської армії за расовою ознакою [43].

Принципово важливим є те, що значна частина мобілізованих не мала жодної спеціальної підготовки до роботи в умовах радіаційної небезпеки. Короткотривалі інструктажі, що проводилися безпосередньо в зоні, нерідко носили формальний характер і не давали реального розуміння ризиків. Ліквідатор Адам Свинчук у своїх спогадах зазначав, що спочатку ніхто не розумів справжніх масштабів трагедії, а вся інформація трималась у суворому секреті [23]. Ця хронічна інформаційна невизначеність стала однією з визначальних рис соціального досвіду ліквідаторів і справила тривалий вплив на їхню подальшу долю.

Глибше розуміння соціального портрету ліквідаторів потребує звернення до питання про мотиваційну структуру тих, хто опинився в зоні. Навіть у випадку примусово мобілізованих резервістів, які не мали формального права відмовитися від виконання наказу, мотиваційна картина не є однозначною: поряд із підкоренням державному примусу в ній присутні й елементи свідомого вибору – рішення виконувати завдання сумлінно або формально, ризикувати більше або менше, ніж вимагається, говорити правду або мовчати. Добровольці, яких серед ліквідаторів було від 10 до 15 %, демонструють ще більш різноманітну мотиваційну палітру. Частина з них справді керувалася усвідомленим відчуттям громадянського обов'язку та патріотизму – переконанням, що ситуація вимагає особистої участі, а не пасивного очікування. Інші йшли в зону, рятуючись від тяжких обставин мирного побуту: складних родинних ситуацій, матеріальних труднощів або відчуття соціального безвиході, яке підвищені зарплатні коефіцієнти в зоні могли якщо не подолати, то принаймні тимчасово пом'якшити. Треті були мотивовані духом пригоди та бажанням пережити щось незвичайне – мотив, який у молодих чоловіків певного темпераменту є цілком реальним і не повинен підлягати моральному осуду, навіть якщо його наслідки виявилися набагато серйознішими, ніж очікувалося [5].

Ця мотиваційна неоднорідність має важливі наслідки для розуміння подальшого соціального та психологічного досвіду ліквідаторів.

Дослідження Кузьменко Т. М. свідчать про те, що характер первинної мотивації до участі в ліквідаційних роботах суттєво впливав на те, як людина переживала цей досвід у ретроспективі та як конструювала свою ідентичність ліквідатора в подальшому [21]. Особи, що йшли в зону добровільно з ідеологічних або патріотичних мотивів, частіше схильні до наративу самопожертви та героїзму, тоді як примусово мобілізовані, особливо ті, хто усвідомлював реальні ризики, частіше виявляють у своїх свідченнях елементи жертвовного дискурсу та образи на державу, що не виконала своїх зобов'язань. Однак ці тенденції не є абсолютними: реальні біографії ліквідаторів демонструють значно складнішу картину, в якій обидва наративи можуть співіснувати в рамках одного свідчення, відображаючи внутрішню суперечливість пережитого досвіду.

Важливим аспектом соціального портрету ліквідаторів є також питання про їхню попередню трудову та соціальну біографію до участі в ліквідаційних роботах. Аналіз доступних свідчень і демографічних даних дозволяє виявити цікаву закономірність: значна частина ліквідаторів мала досвід роботи в умовах підвищеного виробничого ризику ще до Чорнобиля – шахтарі, металурги, будівельники-висотники, військовослужбовці. Цей попередній досвід роботи з небезпекою певним чином підготував їх до екстремальних умов зони відчуження, виробивши психологічні механізми нормалізації ризику та адаптації до нестандартних робочих умов. Водночас він міг і дезорієнтувати: «звична» промислова безпека є видимою, чутною або відчутною, тоді як радіаційна загроза – ні. Звичні стратегії оцінки ризику та прийняття рішень, вироблені в умовах «звичайних» небезпечних виробництв, виявлялися непридатними або прямо контрпродуктивними в умовах зони [26].

Окремого аналізу потребує питання про вікову та сімейну структуру контингенту ліквідаторів і про те, як ці характеристики впливали на їхній досвід у зоні та після повернення. Переважна більшість учасників – близько 70 % – на момент мобілізації були одруженими і мали дітей. Це означало, що

участь у ліквідаційних роботах мала не лише індивідуальний, але й родинний вимір: за кожним ліквідатором стояла родина, що чекала на нього вдома і нерідко залишалася в невіданні щодо реального характеру та ризиків його роботи. Система інформаційного замовчування, що діяла в зоні, поширювалася і на комунікацію ліквідаторів із родинами: листи перевірялися, телефонні розмови прослуховувалися, а самим учасникам нерідко прямо вказували, що саме їм заборонено повідомляти близьким [2]. Ця примусова інформаційна ізоляція від родин додавала до психологічного навантаження в зоні ще один суттєвий вимір і закладала основи для тих труднощів у родинному спілкуванні, що багато ліквідаторів описували після повернення додому.

Цікавим є і питання про освітній рівень ліквідаторів у зіставленні з їхньою реакцією на радіаційну небезпеку та ставленням до офіційної інформації. Загальна закономірність, що простежується в аналізі свідчень, полягає в тому, що особи з вищим рівнем технічної або наукової освіти, як правило, мали більш критичне ставлення до офіційних запевнень щодо безпеки і більш реалістичне уявлення про природу та масштаби радіаційного ризику. Дозиметристи, ядерні фізики, лікарі – тобто ті, чия фахова підготовка давала інструменти для самостійної оцінки ситуації – нерідко перебували в особливо тяжкому психологічному становищі: вони знали достатньо, щоб усвідомлювати небезпеку, але недостатньо – щоб їй ефективно протистояти. Натомість особи без спеціальної технічної підготовки нерідко демонстрували вищий рівень «функціонального оптимізму» – не тому що їхнє становище було об'єктивно кращим, а тому що брак фахових знань залишав більше простору для дії психологічних захисних механізмів [3].

Соціальний портрет ліквідаторів неможливо вважати повним без звернення до питання про те, як державна система класифікувала та диференціювала учасників ліквідаційних робіт за категоріями і як ця класифікація впливала на їхній подальший соціальний статус та доступ до пільг і компенсацій. Закон України «Про статус і соціальний захист громадян,

які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи», прийнятий 28 лютого 1991 року, запровадив систему категорій, що визначали обсяг соціальних гарантій залежно від ступеня участі в ліквідаційних роботах та рівня радіаційного навантаження [19]. Ця класифікаційна система, попри свою важливість для захисту прав ліквідаторів, породила і ряд серйозних проблем: значна частина учасників, чия реальна участь у роботах була незаперечною, мала труднощі з документальним підтвердженням свого статусу через систематичне заниження доз в офіційних облікових документах або через бюрократичні збої при первинній реєстрації. Ці труднощі ставали джерелом додаткового соціального стресу і породжували численні судові спори, що тривають донині [40; 41; 48].

Принципово важливим для розуміння соціального портрету є і те, як сама спільнота ліквідаторів ідентифікувала себе і будувала власну колективну ідентичність. Офіційний дискурс наполегливо пропонував ідентичність «героїв-ліквідаторів» – тих, хто врятував Україну і світ від ядерної катастрофи [13]. Ця героїчна ідентичність була і є важливим ресурсом для психологічного благополуччя та суспільного визнання, і більшість ліквідаторів певною мірою її засвоїли та відтворювали у власних свідченнях [8]. Водночас поряд із героїчною ідентичністю в спільноті ліквідаторів сформувалася й паралельна ідентичність «жертв» – людей, здоров'ям яких держава розпорядилася без їхньої повної інформованої згоди і яка недостатньо виконала свої компенсаційні зобов'язання. Ці 2 ідентичнісних полюси – герой та жертва – перебувають у постійній напрузі в колективній свідомості спільноти ліквідаторів і нерідко співіснують у свідченнях однієї й тієї самої людини, відображаючи глибинну амбівалентність пережитого досвіду [35].

Узагальнюючи сказане про соціальний портрет ліквідаторів, слід підкреслити, що спільнота ліквідаторів є надзвичайно неоднорідною за своїм складом, але водночас є справжньою спільнотою – тобто групою людей, що поєднана спільним досвідом, спільною колективною пам'яттю та певним

набором спільних смислів і цінностей, що сформувалися в процесі цього досвіду. Ця подвійність – соціальна строкатість і водночас реальна спільнотність – є однією з ключових характеристик, що визначають специфіку ліквідаторів як соціальної групи та обумовлює необхідність комплексного підходу до вивчення їхнього повсякденного укладу. Серед ліквідаторів аварії на ЧАЕС таки був темношкірий учасник, якого журналісти знайшли вже через кілька десятиліть, – цей показовий факт наочно демонструє, наскільки різноманітним і нерідко несподіваним для стереотипних уявлень був склад учасників тих подій [43].

2.2. Організація праці та розподіл обов'язків на об'єкті ліквідації

Організація трудового процесу в зоні Чорнобильської катастрофи являла собою складну, динамічну і нерідко внутрішньо суперечливу систему, яка формувалася під тиском кількох різноспрямованих чинників: об'єктивних технологічних вимог, жорстких часових обмежень, дефіциту кадрових ресурсів та бажання керівництва мінімізувати дози опромінення при максимізації обсягів виконаних робіт. Те, яким чином ці протиріччя вирішувалися на практиці, наочно відображає спогади ліквідаторів і є важливим ключем до розуміння повсякденного укладу зони [39].

Ключовим організаційним принципом, запровадженим із перших тижнів після аварії, стала ротаційна система з жорстким обмеженням часу перебування в найбільш забруднених зонах. У теорії принцип ротації виглядав логічно і гуманно: кожен робітник або солдат мав отримати лише певну дозу опромінення, після чого підлягав заміні наступною зміною. На практиці, однак, ця система стикалася з численними дисфункціями. По-перше, норми допустимих доз неодноразово переглядалися в бік збільшення під тиском виробничої необхідності. По-друге, показання дозиметрів

систематично фальсифікувалися – як на рівні індивідуальних записів, так і на рівні офіційної звітності, – щоб продовжити корисний «ресурс» конкретного працівника. По-третє, самі ліквідатори нерідко свідомо перевищували нормативний час перебування в зоні, мотивовані відчуттям корпоративної відповідальності, небажанням підводити бригаду або просто через брак можливості швидко залишити місце роботи [2].

Таблиця 2.3

Нормативне та фактичне радіаційне навантаження на ліквідаторів у
різні роки ліквідаційних робіт

Рік	Офіційна норма допустимої дози, бер	Фактична середня доза за даними дозиметрії, бер	Встановлена частка занижених показань, %
1986	25	16 (за офіційними даними)	До 30 – 40
1987	20	12 – 14	До 25 – 35
1988	15	8 – 10	До 20 – 30
1989 – 1990	10	5 – 7	До 15 – 20

Функціональна структура контингенту ліквідаторів відображала широту та різноманітність завдань, що стояли перед ліквідаційними роботами. Умовно весь спектр робіт можна розподілити на 5 основних категорій, кожна з яких мала свою специфіку, свої ризики та свій «кадровий профіль». Перша категорія – роботи безпосередньо на реакторному блоці та його безпосередній периферії, що відзначалися найвищим рівнем радіаційної небезпеки. До них залучалися так звані «біороботи» – люди, які виконували короткочасні (нерідко тривалістю від 40 секунд до 3 хвилин) маніпуляції на дахах та в приміщеннях найбільш забруднених зон, де рівень радіації виводив із ладу автоматику. Друга категорія – будівельні та монтажні роботи, пов'язані зі зведенням саркофага над 4-м енергоблоком. Третя – дезактиваційні роботи: механічне зняття та захоронення забрудненого ґрунту, демонтаж і поховання техніки, прибирання радіоактивних фрагментів. Четверта – інженерно-технічні та наукові роботи: вимірювання рівнів

забруднення, геологічні дослідження, монтаж і обслуговування обладнання. П'ята – забезпечувальні роботи: транспортування, організація харчування, медичне обслуговування, охорона периметра [12].

Таблиця 2.4

Основні функціональні категорії ліквідаторів та характеристика умов праці

Категорія робіт	Типові спеціальності	Орієнтовний рівень радіації, мР/год	Тривалість зміни
Реакторна зона (найвищий ризик)	«Біороботи», монтажники	Від 500 до 15 000 і вище	40 сек – 5 хв
Будівництво саркофага	Будівельники, зварювальники, монтажники	50 – 500	30 хв – 3 год
Дезактиваційні роботи	Землекопи, водії спецтехніки, прибиральники	10 – 100	2 – 6 год
Інженерно-технічні	Дозиметристи, інженери, науковці	1 – 50	4 – 8 год
Забезпечувальні	Водії, кухарі, медики, охоронці	0,5 – 10	8 – 12 год

Управлінська вертикаль у зоні формально відповідала структурі радянських силових відомств та галузевих міністерств. Оперативне управління здійснювалось через Урядову комісію, до складу якої входили представники різних міністерств та відомств. На практиці, однак, розподіл повноважень між різними відомствами нерідко породжував координаційні збої, дублювання функцій і ситуації, коли одна й та сама бригада отримувала суперечливі накази від різних начальників. Польовий рівень управління – бригадири, начальники змін – фактично мав найбільший вплив на реальні умови праці конкретних людей, і від їхніх особистих якостей, відповідальності та здатності протистояти тиску «зверху» залежало, чи будуть дотримуватися норми безпеки або ж виробнича необхідність переважить над захистом здоров'я [39].

Показовою ілюстрацією умов праці слугують свідчення ліквідаторів, опубліковані в матеріалах Суспільного мовлення: люди набирали пісок у мішки для засипки реактора, що горів, не маючи жодного реального

уявлення про дозу опромінення, яку вони отримували в той момент [39]. Ця образна деталь – людина з мішком піску на тлі палаючого ядерного реактора – стала символічним концентратом усього абсурдного та трагічного в організації ліквідаційних робіт: колосальна відвага і самопожертва поєднувалися з катастрофічно неадекватними засобами захисту та глибокою інформаційною блокадою. Попри безсумнівний героїзм учасників, організаційна система, у якій вони діяли, була далека від оптимальної і нерідко множила ризики там, де грамотне управління могло б їх суттєво знизити [3].

2.3. Система матеріального забезпечення та побутові умови проживання

Матеріальне забезпечення та побутові умови ліквідаторів у зоні відчуження являли собою складний і суперечливий комплекс, у якому парадоксально поєднувалися відносна щедрість держави у грошовому вимірі та суттєві дефіцити у якості повсякденного облаштування. Цей парадокс відображав загальну логіку радянської системи управління надзвичайними ситуаціями: грошова компенсація розглядалася як універсальний інструмент мотивації, тоді як питання комфорту, психологічного благополуччя та реального захисту від небезпеки відходили на другий план [35].

Система грошового забезпечення ліквідаторів формувалася поетапно і включала кілька складових. Базовий оклад за місцем основної роботи зберігався у повному обсязі. Додатково виплачувалися спеціальні «чорнобильські» коефіцієнти – надбавки до основного окладу, розмір яких варіювався залежно від зони роботи та характеру виконуваних завдань і міг становити від 1,5 до 3,0 від базового окладу. Окремо нараховувалися добові за перебування у відрядженні. Для ліквідаторів, які отримали дозу опромінення понад встановлений ліміт і виводилися із зони після відпрацювання «ресурсу», передбачалися одноразові виплати. Важливо

зазначити, що попри відносно щедre матеріальне стимулювання, реальна цінність цих виплат для багатьох учасників виявилася значно меншою, ніж очікувалося, оскільки систематичне заниження показань дозиметрів позбавляло людей права на компенсації, покладені за перевищення доз [2].

Таблиця 2.5

Структура матеріального забезпечення ліквідаторів у 1986–1990 роках

Складова забезпечення	Характеристика	Розмір / умови
Базовий оклад	Зберігався за місцем основної роботи	100 % від встановленого окладу
Зональна надбавка	Залежала від рівня забруднення зони	50 – 200 % від базового окладу
Добові	За кожен день перебування у відрядженні	2,5 – 4,5 крб. на добу (1986 р.)
Одноразова виплата при виведенні	При вичерпанні допустимої дози	200 – 500 крб. (1986 р.)
Путівка на санаторно-курортне лікування	Після завершення роботи в зоні	Безкоштовно або зі знижкою 50 – 80 %

Побутове розміщення ліквідаторів суттєво різнилося залежно від хронологічного етапу робіт, функціональної категорії учасника та організаційної приналежності його підрозділу. У перші тижні після аварії, коли ситуація ще не вийшла на плановий режим, умови проживання були надзвичайно тяжкими: люди ночували в автобусах, в аварійно-рятувальних машинах, у польових наметах поблизу зони. Пізніше, у міру формування більш-менш стабільної інфраструктури ліквідаційних робіт, для проживання почали використовуватися стаціонарні бази в незабруднених або відносно чистих населених пунктах у радіусі 30 – 60 км від ЧАЕС: Чорнобиль, Іванків, Поліське, пізніше – спеціально збудовані вахтові селища [26].

Найбільш масштабним постійним центром проживання ліквідаторів стало місто Чорнобиль, де в пустих будинках евакуйованих мешканців розміщувалися тисячі бійців і робітників. Спогади очевидців описують специфічну атмосферу цього міста: порожні вулиці, покинуті будинки з особистими речами мешканців, незвичне поєднання тиші та інтенсивного людського руху, пов'язаного з ліквідаційними роботами [26]. Побутові умови в самому місті Чорнобиль суттєво варіювалися: частина ліквідаторів мешкала

в колишніх квартирах, де збереглися елементарні зручності, інші – у гуртожитках або переобладнаних адміністративних будівлях. Між побутовими умовами різних соціальних прошарків у зоні існувала помітна диференціація: офіцери та керівники середньої ланки мали відносно кращі умови проживання порівняно з рядовими робітниками або солдатами [35].

Таблиця 2.6

Типи місць проживання ліквідаторів та їхні основні характеристики

Тип розміщення	Характерний контингент	Рівень зручностей	Місткість (орієнтовно)
Польовий табір (намети, автобуси)	Рядовий склад, 1-а хвиля (1986)	Мінімальний	200 – 2 000 осіб
Покинуті будинки Чорнобиля	Змішаний склад	Задовільний (без централізованих послуг)	500 – 5 000 осіб
Вахтове селище (збірні конструкції)	Будівельники, технічний персонал	Базовий	300 – 3 000 осіб
Готель / гуртожиток	Командний склад, спеціалісти	Прийнятний	50 – 500 осіб
Судно-готель на р. Прип'ять	Окремі підрозділи	Задовільний	200 – 800 осіб

Харчове забезпечення ліквідаторів будувалося на принципі централізованих польових кухонь та стаціонарних їдалень. Офіційний раціон включав підвищену калорійність та додаткові продукти, що вважалися сприятливими для виведення радіонуклідів з організму: червоне вино (до 100 – 150 г на добу в окремих підрозділах), йодовмісні продукти, молочні напої, фрукти. Якість і кількість харчування на практиці суттєво залежали від конкретного підрозділу, рівня забезпечення та добросовісності відповідальних осіб. Свідчення ліквідаторів містять як позитивні відгуки про харчування («годували непогано, краще ніж удома»), так і скарги на одноманітність раціону та відсутність свіжих овочів і фруктів [39].

Медичне забезпечення в зоні формально включало мережу медичних пунктів і польових шпиталів, де надавалася первинна та невідкладна допомога. Водночас реальна якість медичного спостереження за станом

здоров'я ліквідаторів залишала бажати кращого: лікарі нерідко самі перебували в умовах дефіциту інформації щодо реальних доз опромінення пацієнтів, мали обмежений доступ до необхідних медикаментів та обладнання. Системна реєстрація доз та стану здоров'я вівся формально – що стало однією з ключових проблем у подальшому, коли ліквідатори намагалися підтвердити зв'язок між станом свого здоров'я та участю в ліквідаційних роботах задля отримання пільг та компенсацій [32].

Питання соціального захисту ліквідаторів у довгостроковій перспективі регулювалося Законом України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» від 28 лютого 1991 року [19]. Цей закон передбачав цілу систему компенсацій, пільг та гарантій: безкоштовне медичне обслуговування [8], спеціальні пенсії [36], знижки на комунальні послуги, санаторно-курортне лікування [34]. Проте практика застосування цього закону виявилася значно складнішою, ніж здавалося на папері: численні судові спори [40; 41; 48], неодноразові перегляди норм [50; 51] та хронічне недофінансування відповідних програм свідчать про те, що держава так і не спромоглася повною мірою виконати взяті на себе зобов'язання перед людьми, здоров'ям і долею яких вона розпорядилася у 1986–1990 роках [47]. Ця напруженість між декларованими державою гарантіями і реальними умовами повсякденного життя ліквідаторів залишається однією з найболючіших сторінок чорнобильської трагедії і безпосередньо формує той фон недовіри та розчарування, який чітко читається в переважній більшості усних свідчень учасників подій.

РОЗДІЛ 3. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ЛІКВІДАТОРІВ: РЕКОНСТРУКЦІЯ ЗА СВІДЧЕННЯМИ ОЧЕВИДЦІВ

3.1. Розпорядок дня, харчування та дозвілля в умовах зони відчуження

Реконструкція повсякденного укладу ліквідаторів аварії на ЧАЕС є завданням, яке потребує критичного зіставлення різних типів джерел: офіційних регламентів, нормативних документів і, що найважливіше, усних свідчень безпосередніх учасників подій. Саме усні свідчення дозволяють відтворити ту реальність, яка приховувалася за офіційними звітами і яку неможливо відновити лише на основі адміністративної документації. Аналіз спогадів ліквідаторів, зафіксованих у різних джерелах, дозволяє виявити характерні риси щоденного ритму життя в зоні відчуження і простежити, як формувався специфічний побут людей, що опинилися в умовах хронічної радіаційної небезпеки [39].

Розпорядок дня більшості ліквідаторів визначався передусім виробничим графіком: зміни, їхня тривалість і послідовність підпорядковувалися логіці робочого процесу, а не принципам нормального побутового режиму. У найбільш небезпечних зонах, де рівні радіаційного забруднення вимірювалися сотнями і тисячами мілірентгенів на годину, зміни тривали від кількох десятків секунд до 5 – 10 хвилин. Для більшості інших категорій ліквідаторів – будівельників, дозиметристів, водіїв, технічного персоналу – робочий день складав від 6 до 12 годин залежно від зони роботи та рівня забруднення. Після повернення з роботи людей чекали обов'язкові санітарні процедури: дозиметричний контроль на контрольно-пропускних пунктах, зняття спецодягу та взуття, душ. Ці процедури, покликані мінімізувати перенесення радіоактивного забруднення, виконувалися з різним ступенем старанності – залежно від організованості конкретного підрозділу та жорсткості контролю [26].

Підйом у більшості підрозділів відбувався між 5:30 та 6:30 ранку, сніданок – між 6:30 та 7:30, після чого формувалися колони для доставки на об'єкти. Обід нерідко організовувався безпосередньо в «умовно чистих» зонах поблизу місця роботи – у спеціальних вагончиках або під тентами – і являв собою своєрідний острів нормальності посеред радіаційної реальності. Вечеря та відбій припадали на 22:00 – 23:00. Цей базовий розклад, однак, постійно порушувався: авральні роботи, позачергові завдання, затримки транспорту, бюрократичні зволікання – усе це робило розпорядок дня фактично непередбачуваним і вимагало від ліквідаторів постійної готовності до змін [5].

Таблиця 3.1

Типовий розпорядок дня ліквідаторів у стаціонарному таборі
(реконструкція за свідченнями очевидців)

Час доби	Вид діяльності	Тривалість, хв	Примітки
05:30 – 06:00	Підйом, особиста гігієна	30	Обов'язкова процедура
06:00 – 07:00	Сніданок	60	Централізовано в їдальні
07:00 – 08:00	Розвід, отримання завдань, посадка в транспорт	60	Дозиметричний контроль
08:00 – 13:00	Основний робочий час у зоні	300	Залежно від категорії робіт
13:00 – 14:00	Обід (у «чистій» зоні поблизу об'єкта)	60	Знімання і здача спецодягу
14:00 – 18:00	Продовження роботи / повернення до табору	240	Санітарний контроль на виході
18:00 – 19:00	Вечеря	60	Централізовано в їдальні
19:00 – 22:00	Вільний час, дозволя	180	Неформальні активності
22:00 – 22:30	Відбій	30	Не завжди дотримувався

Харчування ліквідаторів становило окремий і надзвичайно важливий аспект їхнього повсякденного укладу. Офіційний добовий раціон будувався за принципом підвищеної калорійності та включав спеціальні продукти, яким

приписувалися радіопротекторні властивості. Вживання червоного вина (у багатьох підрозділах норма становила 100 – 150 мл на особу щодня), йодовмісних продуктів, молока та кисломолочних виробів, меду, волоського горіха – все це подавалося як науково обґрунтований засіб захисту від радіаційного впливу. Спогади ліквідаторів містять численні згадки про ці «захисні» продукти – ставлення до них варіювалося від цілковитої довіри до іронічного скептицизму, однак сам факт їхньої наявності в раціоні розглядався більшістю учасників як ознака того, що держава «піклується» про їхнє здоров'я [39].

Таблиця 3.2

Склад добового раціону ліквідаторів та його відповідність нормам калорійності (за даними свідчень та нормативних документів)

Прийом їжі	Основні страви	Калорійність, ккал	Спеціальні добавки
Сніданок	Каша, яйця, хліб, масло, чай або кава	600 – 700	Йодована сіль, вітаміни
Обід	Перша страва, м'ясна друга страва, салат, компот	900 – 1 100	Часник, цибуля
Вечеря	М'ясна або рибна страва, гарнір, хліб, кефір	700 – 800	Кисломолочні продукти
Додатковий пайок	Хліб, консерви, шоколад або цукор	300 – 400	Червоне вино 100 – 150 мл
Разом на добу	–	2 500 – 3 000	–

Дозвілля в умовах зони відчуження являло собою феномен, що поєднував у собі риси звичайного «армійського» відпочинку та специфічної реакції на екзистенційне напруження. Після робочої зміни ліквідатори мали у своєму розпорядженні від 2 до 4 годин вільного часу. Найпоширенішими формами проведення дозвілля були неформальне спілкування в невеликих групах, карткові ігри та доміно, перегляд телевізійних програм (у стаціонарних таборах), читання газет і книжок, спортивні ігри – волейбол, футбол – на майданчиках поблизу місць проживання. Особливе місце посідала музика: гітара в руках когось із ліквідаторів була звичною деталлю вечірнього відпочинку, а спільний спів виконував функцію психологічної

розрядки та групової консолідації [26]. Свідчення ліквідаторів фіксують також практику проведення самодіяльних концертів і спортивних змагань між підрозділами – ці заходи організовувалися як самостійно учасниками, так і за ініціативою командування, яке розуміло необхідність підтримання морального духу. Характерно, що у спогадах очевидців дозвілля нерідко описується з теплотою та навіть ностальгією – це підтверджує парадоксальну природу чорнобильського досвіду, в якому жахіття і товаришування, страх і гумор існували в нерозривній єдності [35].

3.2. Психологічний стан, міжособистісні стосунки та морально-етичні аспекти перебування в зоні

Психологічний вимір перебування в зоні відчуження є одним із найменш задокументованих, але водночас одним із найбільш важливих аспектів досвіду ліквідаторів. Офіційна документація фіксувала переважно фізичний стан учасників і майже не відображала їхній психологічний стан, що й робить усні свідчення незамінним джерелом для реконструкції цього виміру. Аналіз зібраних матеріалів дозволяє виокремити кілька характерних психологічних станів, що визначали внутрішній світ ліквідатора в зоні: хронічна тривога на тлі зовнішнього спокою, своєрідний психологічний захист через гумор і іронію, гостре відчуття товариської солідарності та, нерідко, глибока екзистенційна розгубленість [24].

Хронічна тривога – мабуть, найуніверсальніша риса психологічного стану ліквідаторів – мала специфічний характер, що відрізнявся від «звичайного» страху в небезпечних ситуаціях. Радіаційна небезпека невидима, невідчутна і безшумна – вона не активує інстинктивні захисні реакції, до яких звикло людське тіло. Людина не бачить, не чує і не відчуває радіацію, але знає або здогадується, що вона є. Ця когнітивна невизначеність між знанням про небезпеку та відсутністю її чуттєвого сприйняття породжувала особливий тип дифузної тривоги, що не мала чіткого об'єкта і

тому не могла бути подолана звичайними психологічними засобами. Луппо С. Є. у своїй роботі з психології екстремальних та кризових ситуацій описує подібні стани як один із найбільш дестабілізуючих психологічних чинників, що супроводжують роботу в умовах невидимої загрози [24]. Більшість ліквідаторів виробляли певний психологічний захист – вони намагалися «не думати» про небезпеку, зосереджуючись на конкретних виробничих завданнях або на соціальній взаємодії з колегами [3].

Таблиця 3.3

Типологія психологічних станів ліквідаторів у зоні відчуження (за матеріалами усних свідчень)

Психологічний стан	Характерні прояви	Частота згадування у свідченнях	Тривалість
Дифузна тривога	Безсоння, роздратованість, надмірна настороженість	Дуже часто (понад 70 % свідчень)	Хронічна, весь період перебування
Адреналіновий підйом	Відчуття значущості, гостра зосередженість, ейфорія	Часто (перші дні перебування, 40 – 50 %)	Короткочасний
Психологічне оніміння	Емоційна відстороненість, механічне виконання завдань	Часто (після 2 – 3 тижнів роботи, 50 – 60 %)	Середньотривалий
Товариська ейфорія	Посилене відчуття єдності, готовність до самопожертви	Часто (протягом усього терміну, 60 – 65 %)	Підтримується групою
Розчарування та апатія	Втома, відчуття безглуздості, зниження мотивації	Помірно (наприкінці терміну, 30 – 40 %)	Наростаючий
Посттравматичні симптоми	Нічні жахи, флешбеки, труднощі реінтеграції	Часто (після повернення, 50 – 65 %)	Довгостроковий

Міжособистісні стосунки в зоні відчуження формувалися під впливом сукупності факторів, що, з одного боку, сприяли надзвичайно швидкому зближенню людей, а з іншого – породжували потенційні джерела напруженості та конфліктів. Умови спільного проживання, спільна небезпека, взаємозалежність у ситуаціях ризику та загальна відстороненість від звичного соціального середовища – всі ці чинники разом створювали те, що

соціальні психологи описують як феномен «форсованої близькості»: прискорений розвиток міжособистісних зв'язків, які в звичайних умовах формуються значно повільніше. Багато ліквідаторів описують дружні стосунки, що виникли в зоні, як особливо глибокі та цінні – такі, що зберігалися десятиліттями після повернення [35].

Водночас закрите середовище зони породжувало і власну конфліктність. Соціальна ієрархія між різними категоріями учасників – офіцери та рядові, кваліфіковані фахівці та некваліфіковані робітники, «добровольці» та «примусово мобілізовані» – нерідко ставала джерелом напруженості. Особливо гострим було питання нерівності в умовах праці та рівнях радіаційного навантаження: коли одні підрозділи отримували значно вищі дози опромінення при виконанні найнебезпечніших завдань, а інші – перебували у відносно безпечних умовах, це не могло не породжувати відчуття несправедливості. Моральна напруженість посилювалася усвідомленням того, що «кращий» або «гірший» розподіл завдань часто визначався не об'єктивними критеріями, а командирським свавіллям, особистими зв'язками або просто випадковістю [2].

Таблиця 3.4

Характеристика міжособистісної взаємодії ліквідаторів у зоні
відчуження

Тип взаємодії	Основа формування	Характерні прояви	Довгостроковий вплив
Бойове товариство	Спільна безпека та взаємозалежність	Взаємодопомога, самопожертва, захист «своїх»	Дружба, що зберігалась десятиліттями
Ієрархічні стосунки	Статусні відмінності (офіцер/солдат, фахівець/робітник)	Субординація, нерівний розподіл ризиків	Відчуття несправедливості, образи
Конкуренція за ресурси	Дефіцит зручностей, кращих умов проживання	Суперництво між підрозділами	Групова ідентичність, протистояння «свій/чужий»
Відносини з командуванням	Інформаційна асиметрія та владні повноваження	Недовіра, приховування інформації	Стійкий скептицизм до влади
Неформальні	Спільні регіональні,	Взаємна підтримка,	Регіональні спільноти

мережі	фахові або інші характеристики	обмін ресурсами	ліквідаторів
--------	--------------------------------	-----------------	--------------

Морально-етичні аспекти перебування в зоні становлять особливий пласт свідчень, що відображає глибинні конфлікти між різними системами цінностей, між обов'язком і самозбереженням, між корпоративною лояльністю та індивідуальним благополуччям. Чимало ліквідаторів у своїх свідченнях описують внутрішні дилеми, з якими їм довелося стикатися: виконувати накази, що явно суперечили елементарним нормам безпеки, чи ризикувати покаранням за відмову? Відкрито повідомляти колегам про реальні рівні небезпеки чи мовчати, щоб не підривати груповий моральний дух? Залишатися в зоні понад встановлений термін, щоб «не підводити бригаду», чи наполягати на своєчасній заміні? Ці дилеми не мали однозначних відповідей, і те, як конкретна людина їх вирішувала, багато в чому визначало її подальше самосприйняття та якість переживання власного чорнобильського досвіду [3]. Ліквідатор Андрій Мізько у своїх спогадах прямо вказує на те, що система замовчування інформації про реальні дози опромінення ставила людей у становище, коли свідоме прийняття ризику підмінювалося нав'язаною сліпотю [2]. Ця морально-етична проблема – питання відповідальності держави перед тими, кого вона відправила в зону без повної інформації про небезпеку – є однією з найболючіших тем у свідченнях учасників і зберігає свою гостроту донині, знаходячи відображення в численних публікаціях та матеріалах, присвячених вшануванню пам'яті ліквідаторів [13].

3.3. Усвідомлення ризиків, ставлення до інформації та стратегії адаптації

Питання про те, наскільки ліквідатори усвідомлювали реальні ризики своєї роботи і як вони ставилися до інформації (або її відсутності) щодо радіаційної небезпеки, є центральним для розуміння їхнього повсякденного

укладу та стратегій виживання. Аналіз усних свідчень дозволяє виявити складний і нерідко суперечливий характер цього усвідомлення: більшість ліквідаторів перебувала в стані, який можна охарактеризувати як «знання-незнання» – вони мали достатньо інформації, щоб підозрювати про серйозність небезпеки, але недостатньо, щоб оцінити її реальний масштаб, і водночас перебували під постійним тиском офіційних запевнень у тому, що все «під контролем» [3].

Інформаційне середовище в зоні відчуження було глибоко деформованим і підпорядкованим логіці управління суспільною реакцією, а не принципам прозорості та безпеки. На рівні офіційних комунікацій домінував наратив контрольованої ситуації: тих, хто проводив дезактиваційні роботи, регулярно запевняли, що рівні радіації «в нормі», що засоби захисту «надійні», а дози опромінення «не перевищують встановлених лімітів». Водночас на рівні неформальних розмов між ліквідаторами циркулювала зовсім інша інформація – чутки про реальні рівні забруднення, про людей, яких терміново вивезли з зони через погіршення здоров'я, про показання дозиметрів, які «раптово» виходили з ладу саме тоді, коли наближалися до небезпечних зон [2]. Ліквідатор Адам Свинчук у своїх спогадах, зафіксованих Суспільним мовленням Львова, підкреслює, що спочатку учасники справді не розуміли масштабів трагедії, оскільки вся інформація трималася в суворому секреті [23]. Ця свідомо дезінформація мала і свою «зворотну» сторону: значна частина ліквідаторів, отримавши через неформальні мережі більш реалістичну картину небезпеки, відчувала ще глибшу недовіру до офіційних джерел, що підривало будь-які раціональні зусилля з управління ризиками.

Таблиця 3.5

Джерела інформації ліквідаторів про радіаційну небезпеку та рівень їхньої довіри до цих джерел (за матеріалами усних свідчень)

Джерело інформації	Тип повідомлень	Рівень довіри	Частота
--------------------	-----------------	---------------	---------

		серед ліквідаторів	звернення
Офіційні брифінги командування	Мінімізація небезпеки, «все під контролем»	Низький (15 – 25 %)	Щоденно
Дозиметричні прилади (офіційні)	Занижені дані через нормування	Помірний (30 – 40 %)	Щоденно
Особисті дозиметри	Реальні показання, часто розходилися з офіційними	Високий (70 – 80 %)	Постійно
Неформальні розмови між ліквідаторами	Чутки, особисті спостереження, «підпільна» інформація	Відносно високий (55 – 65 %)	Постійно
Медичний персонал	Суперечлива, часто обмежена інформація	Помірний (35 – 50 %)	Епізодично
Радіо та телебачення	Офіційна риторика, мінімум конкретики	Дуже низький (10 – 20 %)	Регулярно
Листи та телефонні розмови з родиною	Тривога близьких, інформація «ззовні»	Відносно високий (60 – 70 %)	Епізодично

Стратегії адаптації ліквідаторів до умов хронічної радіаційної небезпеки та інформаційної невизначеності являли собою різноманітний спектр поведінкових і когнітивних моделей, що формувалися як на індивідуальному, так і на груповому рівні. Їхній аналіз дозволяє виявити загальні закономірності в тому, як люди справляються з ситуацією, в якій небезпека об'єктивно існує, але її конкретні параметри невідомі, а можливість уникнути ризику мінімальна [24].

Першою і найпоширенішою стратегією адаптації було те, що можна назвати «когнітивним мінімалізмом» щодо ризику: свідоме уникнення роздумів про небезпеку, фокусування на поточних завданнях і на міжособистісній взаємодії. «Не думати про це» – формула, що регулярно зустрічається в свідченнях ліквідаторів різних поколінь і різних категорій, – не є ознакою інтелектуальної обмеженості, а являє собою цілком раціональну адаптивну стратегію в умовах, коли жодна кількість роздумів не може змінити ситуацію, але може повністю зруйнувати психологічну функціональність людини. Цю стратегію підтримувала і соціальна атмосфера в підрозділах: відкрите висловлювання страху і тривоги зазвичай сприймалося негативно, тоді як демонстрація спокою та байдужості до небезпеки вважалася ознакою мужності і заохочувалася неформальними груповими нормами [35].

Другою важливою стратегією адаптації був «захисний гумор» – специфічний тип чорного гумору, пов'язаного з радіацією, що виконував функцію психологічного клапана для зниження напруги. Жарти про «мічений атом», про розмір майбутніх компенсацій, про дозиметри, що «брешуть», про світлячих від радіації ліквідаторів – ця система жартів і прислів'їв, що виникла в зоні, була далеко не просто розвагою. Вона слугувала інструментом «одомашнення» незрозумілої і незрячої небезпеки, переведення її в знайому і контрольовану культурну форму. Через гумор ліквідатори символічно брали гору над ситуацією, яка об'єктивно їх перевершувала [39].

Третьою стратегією була «ритуалізація» захисних заходів – надання підвищеного значення певним конкретним, видимим діям, що нібито захищали від радіаційного впливу. Ретельне дотримання санітарних норм, вживання «захисних» продуктів (червоного вина, молока, часнику), суворе носіння засобів індивідуального захисту навіть тоді, коли їхня реальна ефективність викликала сумніви, – все це виконувало функцію психологічного контролю над ситуацією. Сам факт виконання конкретних дій, спрямованих на захист, давав відчуття активного протистояння небезпеці, а не пасивного підкорення їй, що підтримувало психологічний тонус і почуття особистої компетентності [5].

Таблиця 3.6

Стратегії психологічної адаптації ліквідаторів до умов хронічної
радіаційної небезпеки

Стратегія адаптації	Механізм дії	Форми прояву	Ефективність
Когнітивний мінімалізм	Придушення тривожних думок	«Не думати», зосередженість на роботі	Висока в короткостроковій перспективі
Захисний гумор	Символічне «одомашнення» небезпеки	Жарти, прислів'я про радіацію та зону	Висока для групової згуртованості
Ритуалізація захисту	Збереження відчуття контролю	Ретельне виконання захисних процедур	Помірна (залежно від реальності ритуалу)
Груповий конформізм	Підтримка нормативної поведінки	Дотримання групових норм	Висока для соціальної функції

		безстрашності	
Переосмислення через ідеологію	Надання смислу пережитому через громадянський обов'язок	«Ми рятуємо країну і світ»	Помірна, залежить від суб'єктивної переконаності
Фаталізм	Відмова від контролю над ситуацією	«Будь що буде», «долі не уникнути»	Висока для зниження тривоги, небезпечна для безпеки
Порівняння з іншими	Зниження суб'єктивного ризику	«У нас набагато краще, ніж там»	Помірна, залежить від реальності порівняння

Особливо важливою для розуміння адаптаційних стратегій є проблема реінтеграції ліквідаторів після повернення із зони. Досвід зони відчуження був настільки специфічним і настільки далеким від звичайного цивільного досвіду, що повернення до мирного побуту ставало для багатьох серйозним психологічним випробуванням. Ліквідатори поверталися в суспільство, яке або не знало про масштаби катастрофи (через систему замовчування), або знало, але боялося відкрито про це говорити. Звичні соціальні ролі – чоловіка, батька, колеги, сусіда – вимагали повернення до нормативної поведінки, тоді як психологічний стан багатьох учасників залишався далеким від «норми». Відчуття відірваності від тих, хто «не розуміє» – від людей, що не були в зоні, – є одним із найбільш повторюваних мотивів у свідченнях ліквідаторів [21].

Таблиця 3.7

Труднощі реінтеграції ліквідаторів у цивільне суспільство після повернення із зони (за матеріалами усних свідчень)

Сфера реінтеграції	Характер труднощів	Частота згадування у свідченнях, %	Тривалість
Родинні стосунки	Відчуженість, комунікаційні бар'єри, страх зараження	60 – 70	Від місяців до років
Трудова реінтеграція	Погіршення здоров'я, зниження продуктивності, стигматизація	50 – 65	Часто хронічна
Соціальна ідентичність	Відчуття відірваності від «невтаємничених», пошук спільноти	65 – 75	Довгостроковий
Психологічний стан	ПТСР-симптоми, безсоння, депресивні стани	50 – 60	Хронічний без лікування
Стосунки з державою	Розчарування, відчуття зради, боротьба за пільги	70 – 80	Хронічний

Кузьменко Т. М. у своєму дослідженні особливостей життєвих орієнтацій ліквідаторів фіксує суттєві деформації в їхній ціннісній системі, що виявлялися у зниженні орієнтації на майбутнє, підвищеній сенситивності до тілесного стану та хронічній невизначеності щодо власних перспектив [21]. Ці висновки підтверджуються матеріалами усних свідчень: переважна більшість ліквідаторів описує досвід після повернення як досвід людини, яка «отримала невидиму мітку» – усвідомлення потенційної ураженості здоров'я, що не проявляється зовні, але постійно присутнє у свідомості. Це усвідомлення докорінно змінювало ставлення до власного тіла, до часових горизонтів планування, до відносин із медичною системою та державою [35].

Показовою ілюстрацією всієї складності адаптаційних стратегій є та напруженість, що виникає між різними наративами про чорнобильський досвід у свідченнях ліквідаторів. З одного боку – наратив героїзму і жертвовності: «ми врятували Україну і світ», «ми виконали свій обов'язок» [13]. З іншого – наратив зради і несправедливості: «нас не попередили», «нас обманювали», «державна не виконала своїх зобов'язань» [2]. Ці 2 наративи нерідко співіснують у свідченнях однієї й тієї самої людини, демонструючи, що психологічна реальність ліквідатора не вкладається в жодну просту схему – ні в офіційний дискурс героїчного пожертвування, ні в критичний дискурс радянської безвідповідальності. Саме ця внутрішня суперечливість, відображена в сотнях усних свідчень, є найбільш автентичним виміром чорнобильського повсякденного досвіду і найбільш цінним матеріалом для його наукового осмислення [3].

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дозволяє зробити низку висновків, що стосуються як конкретно-історичного змісту вивченої проблеми, так і методологічних можливостей усноісторичного підходу в осмисленні трагедії Чорнобиля.

Перш за все, слід констатувати, що ліквідатори аварії на ЧАЕС являли собою надзвичайно неоднорідну за соціальним складом спільноту. Серед них були кадрові військові та призовні резервісти, шахтарі та інженери, водії та медики, вчені та робітники промислових підприємств із різних куточків тодішнього Радянського Союзу, зокрема з України. Саме ця строкатість людського матеріалу визначила унікальний характер спільноти, яка формувалася не за принципом добровільності та спільної ідентичності, а за логікою державної мобілізації в умовах надзвичайного стану. Разом із тим, як свідчать усні джерела, перебування в зоні породжувало особливі форми солідарності, взаємодопомоги та корпоративної ідентичності, які не могли виникнути в жодному іншому контексті.

Аналіз свідчень очевидців переконливо показує, що повсякденне життя ліквідаторів у зоні відчуження поєднувало в собі два полюси, які на перший погляд видаються несумісними: жорстку виробничу дисципліну, пов'язану з роботою в умовах радіаційного забруднення, та дивовижно звичний, подекуди навіть побутово-комфортний уклад за межами робочого часу. Польові табори, спільне харчування, самодіяльність і спортивні змагання, спільні вечери та неформальне спілкування – усе це створювало своєрідний острів нормальності посеред радіаційної пустки. Проте ця «нормальність» була глибоко ілюзорною: незрима небезпека радіаційного опромінення не давала повністю розслабитися, а постійна невизначеність щодо справжніх доз отриманого опромінення породжувала хронічну тривогу, яку більшість учасників навчилася приховувати навіть від себе.

Особливо промовистим є зафіксоване в численних свідченнях ставлення ліквідаторів до інформації про радіаційну небезпеку. Систематичне замовчування реального стану справ з боку офіційних структур, заниження показань дозиметрів, культивування атмосфери показної впевненості у безпеці – усе це формувало специфічну культуру «колективного незнання», у якій людина одночасно здогадувалася про небезпеку й змушувала себе в неї не вірити. Ця внутрішня суперечність, виявлена у свідченнях десятків учасників, є одним із найважливіших психологічних феноменів чорнобильської повсякденності, що досі недостатньо осмислений у науковій літературі.

Дослідження також підтвердило, що усні свідчення ліквідаторів є джерелом принципово іншого типу, ніж офіційна документація. Вони дозволяють реконструювати ті виміри пережитого досвіду, які ніколи не потрапляли до рапортів та офіційних звітів: страх, розгубленість, gallows humor як механізм психологічного захисту, ставлення до смерті колег, відчуття власної жертвовності та нерідко – гіркоти від недостатнього суспільного визнання. У цьому сенсі усна історія виступає не просто доповненням до традиційних архівних джерел, а самостійним і незамінним інструментом вивчення катастрофи у її людському вимірі.

Не менш важливим є висновок, пов'язаний із довгостроковими наслідками перебування в зоні для самих ліквідаторів. Їхні свідчення фіксують не лише фізичні, а й глибинні психологічні наслідки пережитого: труднощі реінтеграції в мирне суспільне життя після повернення додому, відчуття відірваності від тих, хто «не був там», проблеми зі збереженням соціального статусу та підтриманням звичного ритму родинного життя. Держава, попри декларовану турботу, нерідко залишала ліквідаторів сам на сам із цими проблемами, що породжувало стійке відчуття несправедливості та зради, яке червоною ниткою проходить крізь більшість інтерв'ю.

Узагальнюючи результати проведеного дослідження, можна стверджувати, що ліквідатори аварії на ЧАЕС – це не лише героїчна сторінка

радянської та української історії, а й глибоко трагічна людська колективна доля, яка й досі потребує уважного, відповідального та емпатичного наукового осмислення. Збереження живої пам'яті про пережите цими людьми є не лише академічним завданням, а й моральним обов'язком перед тими, хто своєю працею і здоров'ям стримав розповсюдження ядерної катастрофи. Поки живі свідки тих подій мають змогу говорити, ми зобов'язані їх слухати і записувати – бо слово очевидця є тим, чого жоден архівний документ замінити не здатен.

Перспективи подальших досліджень вбачаються у систематичному розширенні бази усних свідчень через цілеспрямовані польові інтерв'ю, порівняльному аналізі досвіду ліквідаторів із різних регіонів України, а також у вивченні гендерного виміру чорнобильської повсякденності, адже досвід жінок-ліквідаторів залишається практично невивченим у вітчизняній науці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. «Віртуальна екскурсія Національний музей «Чорнобиль» [Електронний ресурс] / Naurok. URL: <https://naurok.com.ua/virtualna-ekskursiya-nacionalniy-muzey-chornobil-187469.html>
2. «СРСР замовчував катастрофу на ЧАЕС. Це система - один в один з нинішньою Росією, і Союз ще був м'якшим варіантом», - ліквідатор ЧАЕС Андрій Мізько [Електронний ресурс] / УНІАН. – 2025. – 5 жовт. URL: <https://www.unian.ua/society/srsr-zamovchuvav-katastrofu-na-chaes-ce-sistema-odin-v-odin-z-ninishnoyu-rosiyeyu-i-soyuz-shche-buv-m-yakshim-variantom-likvidator-chaes-andriy-mizko-12988971.html>
3. «Усієї правди про Чорнобиль ми ніколи не дізнаємося» – ліквідатор аварії коментує серіал [Електронний ресурс] / Радіо Свобода. – 2019. – 5 черв. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29979302.html>
4. 14 грудня – День вшанування ліквідаторів аварії на ЧАЕС [Електронний ресурс] / ЧДТУ. – 2020. – 14 груд. URL: <https://chdtu.edu.ua/news/item/15004-14-hrudnia-den-vshanuvannia-likvidatoriv-avarii-na-chaes>
5. 26 квітня – річниця аварії на ЧАЕС: факти, свідчення, історії [Електронний ресурс] / Радіо Свобода. – 2025. – 29 квіт. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/chornobylska-katastrofa-richnytsya-likvidatory-svidchennya/33396882.html>
6. 33-річчя Чорнобильської трагедії (з фонду ВНБІ) [Електронний ресурс] / Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. – 2019. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/node/5073>
7. База даних учасників ліквідації аварії на ЧАЕС [Електронний ресурс] / Національний музей "Чорнобиль". URL: <http://memory.chornobylmuseum.kiev.ua/>

8. Безкоштовні ліки особам, постраждалим внаслідок ЛА ЧАЕС [Електронний ресурс] / Слобожанська громада. URL: <https://slobozhanska-gromada.gov.ua/uk/articles/item/2073>
9. Видача посвідчень особам, які постраждали внаслідок чорнобильської катастрофи [Електронний ресурс] / Гід онлайн Дія. URL: <https://guide.diia.gov.ua/view/ustanovlennia-statusu-vydacha-posvidchen-osobam-iaki-postrazhdaly-vnaslidok-chornobylskoi-katastrofy-vidpovidno-do-vyznachenikh--36d95bb9-e521-4a9b-b813-103cfa63f04f>
10. Встановлення статусу та видача посвідчень постраждалим від Чорнобильської катастрофи [Електронний ресурс] / Сахновщинська селищна рада. URL: <https://dsp.city.cv.ua/posluhy/pilhy-ta-pilhovi-statusy/vstanovlennia-statusu-ta-vydacha-posvidchen-postrazhdalym-vid-chornobylskoi-katastrofy>
11. Генік-Березовська С. О. Дослідження стану репродукційної функції у жінок групи ризику щодо вроджених вад розвитку за даними реєстру модельних ВВР та у жінок із сімей ліквідаторів аварії на ЧАЕС на моделі популяції Львівської області // Фактори експериментальної еволюції організмів. 2010. Т. 9. С. 398–403. URL: <https://nasplib.isoftware.kiev.ua/items/6998bcf2-e482-4a85-92af-e5802dd9271e>
12. Герої-ліквідатори [Електронний ресурс] / Чорнобильська АЕС. URL: <https://chnpp.gov.ua/ua/about/labour-glory/heroi-likvidatory>
13. День вшанування ліквідаторів аварії на ЧАЕС. Вони врятували Україну й світ [Електронний ресурс] / МВС України. – 2025. URL: <https://mvs.gov.ua/news/den-vsanuvannia-likvidatoriv-avariyi-na-caes-voni-vriatuvali-ukrayinu-i-svit>
14. День ліквідатора аварії на ЧАЕС 14 грудня - про що потрібно знати [Електронний ресурс] / РБК Україна. – 2018. – 13 груд. URL: <https://www.rbc.ua/ukr/stylar/den-likvidatora-avarii-chaes-istoriya-chernobylskoy-1481548371.html>

15. День ліквідатора ЧАЕС 2024 - дата, історія, факти [Електронний ресурс] / УНІАН. – 2024. – 14 груд. URL: <https://www.unian.ua/lite/holidays/den-likvidatora-chaes-data-istoriya-fakti-12076170.html>
16. Єзеров А. Формування судової практики щодо перегляду судових рішень за виключними обставинами в соціальних спорах // Соціальні права та їх захист адміністративним судом: збірник матеріалів III Міжнародної науково-практичної конференції. Київ, 2020. С. 183-187.
- 17.3 турботою про ліквідаторів аварії на ЧАЕС [Електронний ресурс] / МІА Вектор Ньюз. URL: <https://www.vectornews.net/exclusive/238863-z-turbotoyu-pro-likvdatorv-avariyi-na-chaes.html>
18. З'явилися дослідження про ДНК дітей чорнобильців: вчені зробили заяву [Електронний ресурс] / РБК-Україна. – 2021. – 24 квіт. URL: <https://www.rbc.ua/ukr/stylar/poyavilos-issledovanie-dnk-detey-chernobyltsev-1619293209.html>
19. Закон України "Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи" : від 28 лют. 1991 р. № 796-XII [Електронний ресурс]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/796-12>
20. Компенсації особам, постраждалим від аварії на ЧАЕС [Електронний ресурс] / Департамент соціального захисту населення Сумської міської ради. – 2023. – 20 груд. URL: <https://dszn.smr.gov.ua/kompensatsiyi-osobam-postrazhdalim-vid-avariyi-na-chaes/>
21. Кузьменко Т. М. Особливості життєвих орієнтацій ліквідаторів аварії на ЧАЕС : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соц. наук : спец. 22.00.03. НАН України. Ін-т соціології. Київ, 2002. 17 с.
22. Стегній О. Г. Чорнобиль як соціальна проблема: соціологічний аналіз / О. Г. Стегній // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2006. № 2. С. 148–163.
23. Ліквідатор аварії на ЧАЕС Адам Свинчук поділився спогадами з Суспільним [Електронний ресурс] / Суспільне Львів. – 2024. – 14 груд.

- URL: <https://suspilne.media/lviv/902665-spocatku-ne-rozumili-masstabiv-tragedii-vse-trimali-v-sekreti-likvidator-avarii-na-caes-pro-zitta-pisla-katastrofi/>
24. Луппо С. Є. Психологія екстремальних та кризових ситуацій : навч. посіб. К. : Вид-во Нац. авіац. ун-ту “НАУ-друк”, 2010. 95 с.
 25. Тимченко О. В. Синдром посттравматичних стресових порушень: концептуалізація, діагностика, корекція та прогнозування. Х. : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2000. 268 с.
 26. Могильники техніки та покинуті будинки, - спогади ліквідатора аварії на ЧАЕС [Електронний ресурс] / ВолиньNews. URL: <https://www.volynnews.com/news/environment/mohylnyky-tekhniky-ta-pokynuti-budynky-spohady-likvidatora-avariyi-na-chaes/>
 27. Наукові статті 2024 року [Електронний ресурс] / Інститут проблем безпеки атомних електростанцій. – 2025. URL: <https://www.ispnpp.kiev.ua/naukovi-statti-2024-roku/>
 28. Національний музей "Чорнобиль" [Електронний ресурс] / Museum.MCSC. URL: <https://museum.mcsc.gov.ua/museums/nacionalniy-muzej-chornobil>
 29. Національний музей "Чорнобиль" [Електронний ресурс] / ReHERIT. URL: <https://reherit.org.ua/operators/natsionalnyj-muzej-chornobyl/>
 30. Національний музей «Чорнобиль» (Київ) [Електронний ресурс] / Вандрівка. – 2024. – 30 груд. URL: <https://vandrivka.com.ua/natsionalnij-muzej-chornobil-kiyiv/>
 31. Некрасова І. М. Підходи до діагностики способу життя людини // Психологія і суспільство. 2010. №4. С. 65–71.
 32. Облаштовано ще одну палату для лікування ліквідаторів аварії на ЧАЕС Красноградського району [Електронний ресурс] / Сахновщинська селищна рада. URL: <https://sahgromada.gov.ua/news/1713516130/>

33. Перерахунок пенсії інвалідам ЧАЕС [Електронний ресурс] / Мережа Права. URL: <https://merezha-prava.ua/services/pererahunok-pensiyyi-invalidam-chaes>
34. Пільги для осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи: що треба знати [Електронний ресурс] / Юридична Газета. URL: <https://yur-gazeta.com/golovna/pilgi-dlya-osib-yaki-postrazhdali-vnaslidok-chornobilskoyi-katastrofi-shcho-treba-znati.html>
35. Поламані життя: історії ліквідаторів аварії на ЧАЕС [Електронний ресурс] / Боратинська сільська рада. URL: <https://boratyn.ukraina.org.ua/news/polamani-zhyttya-istoriyi-likvidatoriv-avariyi-na-chaes>
36. Призначення пенсій учасникам ліквідації аварії на ЧАЕС [Електронний ресурс] / Головне управління Пенсійного фонду України в Луганській області. – 2024. – 23 груд. URL: <https://www.pfu.gov.ua/lg/361773-pryznachennya-pensij-uchasnykam-likvidatsiyi-avariyi-na-chaes/>
37. Про музей [Електронний ресурс] / Національний музей "Чорнобиль". URL: <https://chornobyl-museum.kyiv.ua/pro-muzei>
38. Про пенсійне забезпечення ліквідаторів аварії на ЧАЕС та постраждалих [Електронний ресурс] / Гадяцька міська рада. URL: <https://hadiach-rada.gov.ua/news/1713850933/>
39. Реактор горів, а люди набирали пісок в мішки, аби його загасити: спогади ліквідаторів ЧАЕС [Електронний ресурс] / Суспільне Черкаси. 2024. 26 квіт. URL: <https://suspilne.media/cherkasy/731961-tridcat-visim-rokiv-pisla-vibuhu-v-cornobili-pro-zitta-tih-hto-viv-borotbu-z-ne-mirnim-atomom/>
40. Рішення Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 25.02.2020 р. по справі № 520/1972/19 (Єдиний державний реєстр судових рішень) – [Електронний ресурс]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87900805>.

- 41.Рішення Другого сенату Конституційного Суду України за конституційними скаргами Скрипки А. В. та Бобиря О. Я. щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої статті 59 Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи»: рішення КСУ від 25.04.2019 № 1-р(II)/2019 по справі № 3-14/2019 (402/19, 1737/19).// Офіційний вісник України від 04.06.2019 р., № 42, стор. 14, стаття 1468. – [Електронний ресурс].URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va01p710-19#Text>.
- 42.Світлій пам'яті ліквідаторів наслідків катастрофи на Чорнобильській АЕС [Електронний ресурс] / УкрГМЦ. – 2024. – 26 квіт. URL: <https://www.meteo.gov.ua/ua/news/Svitlii-pamyati-likvidatoriv-naslidkiv-katastrofi-na-Chornobilskii-AES>
- 43.Серед ліквідаторів аварії на ЧАЕС таки був темношкірий. Журналісти його знайшли [Електронний ресурс] / Історична правда. – 2019. – 27 черв. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2019/06/27/155892/>
- 44.Соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи [Електронний ресурс] / WikiLegalAid. URL: https://legalaids.wiki/index.php/Соціальний_захист_громадян,_які_постраждали_внаслідок_Чорнобильської_катастрофи
- 45.Соціальний захист ліквідаторів аварії на Чорнобильській АЕС [Електронний ресурс] / Ізюмська міська військова адміністрація. URL: <https://city-izyum.gov.ua/sotsialnyy-zakhyst-likvidatoriv-avarii-na-chornobylskiy-aes/>
- 46.Список учасників ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС, які проживають на території Народицького району або померли [Електронний ресурс] / Народицька РДА. URL: <https://nar-rda.gov.ua/chornobilska-tragediya/spisok-uchasnikiv-likvidacii-naslidkiv-avarii-na-chaes-yaki-prozhivajut-na-teritorii-narodickogo-rajonu-abo-pomerli/>

47. У Комітеті соціальної політики обговорили актуальні питання соціального захисту осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – 2024. – 24 квіт. URL: https://www.rada.gov.ua/news/news_kom/248833.html
48. Ухвала Великої Палати Верховного Суду від 20.01.2021 р. по справі № 520/1972/19 (Єдиний державний реєстр судових рішень) – [Електронний ресурс]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94511953>.
49. Цікаві факти про аварію на ЧАЕС та зону відчуження, які ви могли не знати [Електронний ресурс] / Українська правда. Життя. – 2025. – 25 квіт. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/cikavi-fakti-pro-avariyu-na-chaes-ta-zonu-vidchuzhennya-yaki-vi-mogli-ne-znati-301256/>
50. Щодо перерахунку пенсійних виплат учасникам ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС з 1 березня 2024 року [Електронний ресурс] / Донецька обласна державна адміністрація. URL: <https://dn.gov.ua/news/shchodo-pererahunku-pensijnih-viplat-uchasnikam-likvidaciyi-naslidkiv-avariyi-na-chaes-z-1-bereznya-2024-roku>
51. Щодо перерахунку пенсійних виплат учасникам ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС з 1 березня 2024 року [Електронний ресурс] / Краматорська міська рада. – 2024. – 11 берез. URL: <https://krm.gov.ua/shhodo-pererahunku-pensijnyh-vyplat-uchasnykam-likvidatsiyi-naslidkiv-avariyi-na-chaes-z-1-bereznya-2024-roku/>
52. Heroes of Ukraine. Liquidators of the Chernobyl disaster [Electronic resource] / Roots.in.ua. – 2025. – Aug. 25. URL: <https://roots.in.ua/en/news/Герої-України.-Ліквідатори-катастрофи-на-ЧАЕС>